

HET NOORDERLICHT

SCHIJNT OVER DE GEEST DER EEUW

OVER SOCIAAL-ECONOMISCHE ONTWIKKELING EN
FIN DE SIÈCLE IN FERDINAND BORDEWIJKS *NOORDERLICHT*

Masterscriptie Literatuur en cultuurkritiek, Universiteit Utrecht

Studentnaam: M.P. Meijer

Studentnummer: 3411451

Scriptiebegeleider: Dr. W.H.M. Smulders

Datum: 14 januari 2013 (eerste versie)

Come writers and critics who prophesize with your pen
And keep your eyes wide the chance won't come again
And don't speak too soon for the wheel's still in spin
And there's no tellin' who that it's namin'
For the loser now will be later to win
For the times they are a-changin

Bob Dylan

Het noorderlicht schijnt over de geest der eeuw

Over sociaal-economische ontwikkeling en fin de siècle in Ferdinand
Bordewijks *Noorderlicht*

Masterscriptie Literatuur en cultuurkritiek
Marijn Meijer

Eerste versie

2014

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	7
Wat er al is geschreven: Wim Bronzwaer over <i>Noorderlicht</i>	11
1 Historisch kader: fin de siècle en economische omstandigheden	21
1.1 Fin de siècle en veranderende sociale verhoudingen	21
1.1.1 Fin de siècle: tijd van neergang en verdoemenis	21
1.1.2 Fin de siècle: tijd van verandering en wederopbloei	24
1.2 Het economische landschap van het eind van de negentiende eeuw tot de dertiger jaren van de twintigste eeuw	26
1.2.1 Veranderingen in het economisch landschap	26
1.2.2 Tijden van economische crisis	28
2 Theoretisch kader: economie en filosofie	33
2.1 Filosofie en de begrenzing van de economie	33
2.2 De basis van de filosofie van de economie: Aristoteles en Hegel	35
2.2.1 Aristoteles: maken versus handelen en chrematistiek	35
2.2.2 Hegel: de economie in de moderne samenleving	38
2.3 De economische rationaliteit als hoogste instantie	40
2.3.1 Filosofie en waarde	40
2.3.2 Heidegger, Nietzsche en de <i>Wille zur Macht</i>	41
2.3.3 De economische rationaliteit als machtswil	43
3 De roman op zich: formele analyse	47
3.1 Beknopte samenvatting	47
3.2 Vertelinstantie	49
3.2.1 Soort verteller	49
3.2.2 Vertellerscommentaar	50
3.3 Ruimtewerking	53
3.3.1 De Pluvier	53

3.3.2	De Leydsche IJzerhandel	55
3.3.3	De zee	58
3.4	Personages	60
3.4.1	Het groteske	60
3.4.2	Hugo van Delden	67
3.4.3	Adeline de Valleije Oofke	71
3.4.4	Marvédie Valcoog	71
3.4.5	Luca Valcoog	71
3.4.6	Welkom Valcoog	72
3.4.7	Johannes Valcoog	73
3.4.8	Aga Valcoog	75
3.5	Thematiek	81
3.5.1	Economie en zakenleven	81
3.5.2	De ondergang	84
4	Roman, historisch kader en theoretisch kader	89
4.1	De uitdrukking van het ondergangsbefef	89
4.2	Veranderende sociale verhoudingen	91
4.2.1	Representatie van sociale klassen	91
4.2.2	Wisselwerking tussen sociale klassen	100
4.2.3	Maatschappelijke nivellering	104
4.3	Ondergang en economische ontwikkelingen	106
4.3.1	Moreel oordeel over economische ontwikkelingen	106
4.3.2	Menselijke omgang via economische wetmatigheid: de werking van de machtswil	110
5	Conclusie en reflectie	122
5.1	Conclusie: ondergang en wedergeboorte	122
5.2	Reflectie: het probleem van de ‘economische’ theorie	130
	Bibliografie	134

INLEIDING

Ferdinand Bordewijk mag met recht een van de grootste en meest bekende Nederlandse schrijvers van de twintigste eeuw genoemd worden. Zijn meest bekende werken – het grootse, beklemmende *Karakter* (1938) en het vervreemdende, zogenoemd “nieuw-zakelijke” drietal korte verhalen *Blokken* (1931), *Knorrende beesten* (1933) en *Bint* (1934) – zijn een kleine tachtig jaar na dato nog steeds verplichte kost voor menig schoolganger, zowel als onderwerp van vele fascinerende literaire kritieken. De rest van zijn oeuvre is, paradoxaal genoeg, echter ernstig onderbelicht gebleven. Want ondanks zijn hoge productiviteit – ruim vijftig titels in een schrijverscarrière van 49 jaar, waaronder romans, korte verhalen, novellen en verhaal- en dichtbundels – zijn het de hierboven genoemde *Karakter* en *Bint*, en in mindere mate *Blokken* en *Knorrende beesten*, die doorgaans het merendeel van de aandacht hebben mogen ontvangen. Over Bordewijks overige werk is met de jaren verbazend en teleurstellend weinig gezegd en geschreven – zowel door het grote publiek als door de literaire kritiek.

Neem bijvoorbeeld *Noorderlicht* (1948). *Noorderlicht* is Bordewijks tweede naoorlogse roman (de eerste was *Eiken van Dodona* (1946)), en kan gezien worden als een stap in zijn beweging weg van de “zakelijke”, vervreemdende en surrealistische stijl van de vooroorlogse korte verhalen en richting een meer realistische manier van vertellen. De roman was wellicht zelfs Bordewijks meest realistische werk tot op dat punt. Dit dankzij de aanwezigheid van een concrete en eenduidige intrige – namelijk: de strijd om het eigenaarschap van een handel in ijzerwaren – en de manier waarop via deze intrige de sociaal-economische ontwikkelingen in de periode waarin het verhaal zich afspeelt worden gethematiseerd. Desondanks wordt de roman tevens gekarakteriseerd door verschillende aanzienlijk minder realistische, welhaast mystieke elementen. Ik denk hierbij aan de vreemde kracht die uitgaat van de jongste zuster van de familie die eigenaar is van de genoemde ijzerhandel, en de mysterieuze verbintenis die bestaat tussen haar en de man die het bedrijf van de familie tracht te ontfutselen. Al met al is de roman

zondermeer een van Bordewijks meest fascinerende werken. Desondanks is er bijzonder weinig over geschreven. De roman wordt dikwijls kort aangehaald in biografieën en overzichten van Bordewijks werk, maar de enige tot nu toe geproduceerde interpretatie van enige omvang is degene die gegeven wordt door Wim Bronzwaer in zijn artikel “Bordewijks *Noorderlicht*”, oorspronkelijk gepubliceerd in het literair tijdschrift *Tirade* in 1981 – dus ruim dertig jaar geleden.

Vanwege deze onderbelichting wens ik in deze masterscriptie de kans te grijpen een grondige analyse en interpretatie van *Noorderlicht* te berde te brengen. Naargelang de nadruk die in mijn masteropleiding, Literatuur en cultuurkritiek, wordt gelegd op de weergave van cultuurhistorische verschijnselen in literaire werken, focus ik hierbij op de genoemde manier waarop roman de ontwikkelingen op sociaal en economisch gebied in de erdoor verbeelde historische periode weergeeft. Hierbij staan vooral de sociale ontwikkelingen sterk in verband met het zogenoemde “fin de siècle”, de naam gegeven aan de depressieve stemming die rond de voorlaatste eeuwwisseling over Europa geheerst zou hebben, waarbij men meende dat “het eind ener eeuw tot het einde van een wereld” zou leiden (Romein 1967: 54). In deze focus baseer ik me deels op het genoemde artikel van Wim Bronzwaer, die dezelfde sociaal-economische ontwikkelingen in *Noorderlicht* ontwaart, maar neem ik stelling tegen zijn interpretatieve methodes en tegen de conclusies die hij trekt. Zo arriveer ik uiteindelijk bij een grondig uiteengezet alternatief voor zijn interpretatie.

Mijn onderzoeksvraag is daarmee als volgt: hoe worden de verschuivende sociale verhoudingen en economische ontwikkelingen van het einde van de negentiende eeuw tot de dertiger jaren van de twintigste eeuw in *Noorderlicht* weergegeven, en hoe geeft de roman via de behandeling van deze verschijnselen uitdrukking aan het ondergangsbefes dat uitgaat van het fin de siècle? De scriptie is als volgt opgebouwd. Na deze inleiding geef ik eerst een beknopte samenvatting van het artikel van Bronzwaer. In hoofdstuk 1 zet ik het historisch kader uiteen, via een bespreking van het fin de siècle-verschijnsel en de genoemde sociaal-economische ontwikkelingen. In hoofdstuk 2 presenteer ik het theoretisch kader waaraan ik *Noorderlicht* wens te toetsen: dit zijn enkele ideeën over filosofie en economie uit Egidius Berns’ *Kringloop en woekering. Een deconstructieve*

filosofie van de economie (1998), aan de hand waarvan ik in hoofdstuk 4 de werking van het economiethema in de roman zal interpreteren. Vooral het in de derde paragraaf van dit hoofdstuk beschrevene zal voor menig lezer rijkelijk abstract klinken, maar wordt in hoofdstuk 4 aan de hand van de roman uitgebreid geconcretiseerd. In hoofdstuk 3 geef ik een basisanalyse van enkele van de formele elementen van de roman, te weten: vertelinstantie, ruimtewerking, personages en thematiek. Ik heb hierbij gebruikgemaakt van de methode uit *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten* (1999). In hoofdstuk 4 geef ik mijn interpretatie, door hetgeen wat ik in hoofdstuk 3 over de roman uiteengezet heb, te toetsen aan de in hoofdstuk 1 en 2 beschreven historische en theoretische kaders. In hoofdstuk 5 presenteer ik mijn conclusie op basis van de voorgaande hoofdstukken. Ik sluit af met een korte reflectie op de verantwoording van het gebruik van de economisch-filosofische ideeën van Berns uit hoofdstuk 2 in mijn interpretatie van de roman.

**WAT ER AL IS GESCHREVEN: WIM BRONZWAER
OVER “BORDEWIJKS NOORDERLICHT”**

Zoals besproken in de inleiding neem ik in deze scriptie stelling tegen de enige andere tot nu toe geproduceerde interpretatie van *Noorderlicht* van enige omvang; namelijk degene die gegeven wordt door Wim Bronzwaer in zijn artikel “Bordewijks *Noorderlicht* gepubliceerd in *Tirade* in 1981. Omdat ik op verschillende punten naar Bronzwaers interpretatie zal verwijzen, geef ik hieronder een beknopte samenvatting van diens artikel. Zo kan er ook geen twijfel bestaan tussen welke van de besproken ideeën van Bronzwaer afkomstig zijn en welke van mij zijn.

Bronzwaer start zijn artikel door *Noorderlicht* te omschrijven als het verhaal van hoe “een familieconcern, tot stand gekomen door de persoonlijke inzet en de toewijding van hen voor wie het een levensvervulling betekent, verwordt tot een door het aandelenkapitalisme gemanipuleerd, onpersoonlijk economisch instrument” (Bronzwaer 1981: 419). Hiermee beschrijft de roman “de neergang van het zakenleven tot een corrupt, levensvernietigend systeem van onpersoonlijke handelingen” (Bronzwaer 1981: 419). Hiernaast is de roman ook “een evocatie van zeer complexe en vluchtige emoties”:

Worden de personages op het zakelijk-realistisch vlak geplaatst in verhoudingen die volledig bepaald worden door hun commerciële bindingen die zich in juridische en bedrijfseconomische termen laten beschrijven, op het poëtische vlak verhouden ze zich tot elkaar volgens geheimzinnige wetten die zelfs in psychologische termen niet verklaarbaar zijn. (Bronzwaer 1981: 419-420)

Bronzwaer begint met een uiteenzetting van enkele aspecten van Bordewijks oeuvre, die hij vervolgens aan *Noorderlicht* koppelt. *Blokken* (1931), *Knorrende beesten* (1933) en *Bint* (1934) worden volgens hem gekenmerkt door “een uiterst sobere, ingehouden en in zijn streven naar kernachtigheid soms vervreemdende stijl” (Bronzwaer 1981: 420). Deze

verhalen zouden zowel qua stijl als qua inhoud uiterst zakelijk zijn. Bronzwaer wijst op het belang van het “fantastische” in deze verhalen; hij stelt dat Bordewijks vermogen om dit “een zinvolle functie te geven in wat op het eerste oog een voornamelijk realistische vertelkunst lijkt” kenmerkend is van zijn schrijverschap (Bronzwaer 1981: 421). Een volgend kenmerk van Bordewijks oeuvre zou het gebruik zijn van architectuur als magisch-realistisch motief. Gebouwen en steden worden zo betekenisdrager: “de bouwkundige eigenschappen [zijn] op mysterieuze wijze bepalend [...] voor de levens die erin worden geleid” (Bronzwaer 1981: 422). In de dikwijls bizarre trekken van de gebouwen wordt de grens met het fantastische hierbij vaak overschreden.

Met dit alles ziet Bronzwaer in Bordewijks oeuvre sporen van het magisch realisme, een manier van schrijven “die door middel van een ietwat vervreemdende weergave de suggestie wekt dat zich in het waargenomene iets onbeschrijflijks verbergt, een bovennatuurlijke geladenheid die [...] te maken heeft met vergankelijkheid en vernietiging” (Bronzwaer 1981: 422). Bordewijk zou inderdaad gefascineerd zijn door “het ‘grimmige’, de dreiging van ziekte, dood en verval” (Bronzwaer 1981: 423). Deze fascinatie zou hij delen met schilders als Jeroen Bosch en Adriaen Brouwer, wier werk zich bedient van het “groteske”, “te verstaan als het lichamelijk afwijkende, het bizarre lichamelijke detail of de onverenigbaarheid van bepaalde lichamelijke details” (Bronzwaer (1981: 423). Dit ‘groteske’ zou in Bordewijks werk ook aanwezig zijn; in de vroege *Fantastische vertellingen* nog primitief (want: duidelijk en overdreven), maar naarmate hij zich ontwikkelt steeds “overtuigender en beter geïntegreerd zonder de band met het fantastische geheel te verbreken”. In *Noorderlicht* zou het “in verstilde, maar uiterst functionele vorm aanwezig” zijn (Bronzwaer 1981: 424) (zie hierover verder paragrafen 3.4.1 en 4.2). Bordewijks oeuvre ontwikkelt zich volgens Bronzwaer al met al “van het fantastische via het groteske naar het magisch-realistische, waarbij de fasen natuurlijk niet scherp te onderscheiden zijn en het realisme nooit het contact met het fantastische en het groteske verliest” (Bronzwaer 1981: 425). Bronzwaer ziet hierbij *Karakter* en *Noorderlicht* als Bordewijks meest realistische romans.

Bordewijks “meest karakteristieke boeken” zouden volgens Bronzwaer “een periode [behandelen] die met de Tweede Wereldoorlog werd afgesloten: de periode beginnend

met het fin de siècle en eindigend met de economische wereldcrisis die resulteerde in grootschalige verpaupering” (Bronzwaer 425). In dezelfde periode groeide Bordewijk op en ontwikkelde zijn schrijverschap zich: “De jaren van zijn leven waarin Bordewijk geestelijk gevormd werd, zijn dus precies de jaren waarover hij schrijft” (Bronzwaer 1981: 425). Deze periode zou gekenmerkt zijn door “diepgrijpende veranderingen [die] door Bordewijk als verwording en achteruitgang zijn beschouwd” (Bronzwaer 1981: 426). Bordewijk was in zowel afkomst als levensstijl een patriciër, “die er zich [...] van bewust was dat de maatschappelijke stand en de levensstijl die hem eigen waren aan verval waren blootgesteld” (Bronzwaer 1981: 426); zijn hele oeuvre zou gekenmerkt worden door het besef van de onontkoombaarheid van deze ondergang.

Het fin de siècle, zo vertelt Bronzwaer, is de periode waarin de burgerij, het patriciaat en de adel zich het meest bewust waren van deze ondergang. De ondergang van deze hogere klassen zou in deze tijd in contrast staan met de opkomst van het plebejische burgerdom. Bordewijk toont zich volgens Bronzwaer doorgaans gefascineerd door dit proletariaat, maar staat er niet minachtend tegenover. Desondanks zet hij representanten ervan altijd neer als grotesk. “In zijn diepste wezen is het groteske monster een projectie van onze onbewuste angsten” (Bronzwaer 1981: 427); met dit in gedachten ziet Bronzwaer deze groteskeriën als uiting van de onbewuste vrees voor het proletariaat die Bordewijk als patriciër zou voelen. Bordewijks patriciërs worden echter ook niet onverdeeld positief afgebeeld. Bronzwaer noemt de decadente baron Starnmeer uit *Apollyon* (1941): “in deze bereikt de decadente mens zijn meest negatieve, Schopenhaueriaanse gestalte: hij zoekt zichzelf te vernietigen en probeert dit te bereiken door de vernietiging van de ander” (Bronzwaer 1981: 427). Dit zelfvernietigingsthema zou in *Noorderlicht* ook aanwezig zijn. De familie Valcoog zou in hun “krampachtig verweer tegen het verval” juist de ondergang zoeken: “hun streven tot zelfbehoud draait op niets anders uit dan op zelfvernietiging” (Bronzwaer 1981: 428).

Het groteske, zo stelt Bronzwaer, is bij Bordewijk verbonden aan het fantastische en het magisch-realistische, maar ook aan de periode waarin hij schreef. Het groteske is in de literatuurgeschiedenis vaak tegenpool van het geïdealiseerde; Bordewijk zou hierbij de neiging hebben deze twee aspecten in één personage te verwerken zodat het groteske er

duidelijker van wordt. “Deze neiging bestempelt Bordewijk als een auteur die zelf tot de decadente periode behoort” (Bronzwaer 1981: 429); een periode die nota bene geobsedeerd is het samengaan van het schone met het monsterlijke (zie bijvoorbeeld Dorian Gray uit Oscar Wilde’s *The picture of Dorian Gray*). Het groteske zou in deze periode bovendien in dienst staan van het ondergangsbesef:

In het groteske geeft de decadente kunstenaar vorm aan zijn onbewuste angsten maar vindt hij tevens een nieuwe levensdrift, een prikkel tot het ervaren van het ongewone, hoe bedreigend dat ook is. Zo wordt *angst tot wil*; zo wordt de angst voor de ondergang tot het willen van de ondergang. (Bronzwaer 1981: 429)

Bronzwaer onderscheidt bovendien bij Bordewijk, net als bij andere belangrijke kunstenaars uit deze periode, een “scherp-analyserend bezig-zijn met het decadente, zodat de ondergangsthematiek het werk tegelijk vorm geeft en er het onderwerp van vormt”; zo heeft Bordewijk de periode in kwestie ““ondergaan en onderzocht, beleefd en ontleed”” (Bronzwaer 1981: 429). Bronzwaer zet vervolgens uiteen hoe dit te werk gaat in de novelle “Geschiedenis van een vermogen” (1951), waarin “het vermogen van een verarmd edelman uit zijn vervallen landhuis verdwijnt en weer opduikt in villa’s van welvarende plebejers” (Bronzwaer 1981: 430). Hierna maakt hij enkele opmerkingen over de relatie tussen Bordewijks schrijverschap en zijn alledaags leven die in het kader van deze scriptie oninteressant zijn.

Vervolgens gaat Bronzwaer over tot zijn interpretatie van *Noorderlicht*. Hij omschrijft de roman als “Bordewijks uitvoerigste poging om de geschiedenis van de overgangstijd na het fin de siècle tot aan de Tweede Wereldoorlog en de problematiek van het ondergangsbesef [...] te beschrijven in sociaal-economische termen” (Bronzwaer 1981: 431). Het ondergangsbesef zou hier namelijk geuit worden in hoe de familie Valcoog faalt om hun bedrijf te redden van de beschreven sociaal-economische ontwikkelingen. De roman eindigt met een “schijnoverwinning”: “aan het eind van de roman is het bedrijf definitief tot de ondergang gedoemd, waaruit alleen een fusie of een drastische wijziging

in het financieel beleid het zou kunnen reden. Maar daardoor zou het zijn karakter als familiebedrijf definitief verliezen” (Bronzwaer 1981: 431).

Bronzwaer betoogt dat het ondergangsbef in *Noorderlicht* duidelijk aanwezig is. De vader vertoont “het degeneratieverschijnsel van het oor zonder lel” en de moeder ontwikkelt een “behoefte aan lange, eenzame wandelingen langs het strand [...] die ondergangsbef en angst symboliseren en tegelijk een verlangen naar zelfvernietiging” (Bronzwaer 1981: 31-32); wandelingen die haar jongste dochter Aga later herhaalt. De familie Valcoog telt vijf kinderen, die na de dood van de ouders door Aga bijeen worden gehouden. Bronzwaer stelt dat de schrijver met “allerlei middelen heeft [...] aangeduid hoe dit gezin reeds door de ondergang en de degeneratie is aangetast” (idem); dit zou zelfs gebeuren via de namen van de personages, zoals ik in paragraaf 3.5.2 zal bespreken.

Bronzwaer geeft vervolgens een korte analyse van de neergang van het bedrijf via Marxistische begrippen. Het bedrijf is initieel een detailhandel, waarin handel gedreven wordt op basis van “gebruikswaarde”: “Immers, de klant komt met een concrete, herkenbare behoefte bij de winkelier en deze verkoopt hem iets dat de klant ‘gebruiken’ kan [...]: het produkt [sic] is van rechtstreeks belang voor de klant, een levensbehoefte” (Bronzwaer 1981: 433). Als het bedrijf eenmaal omgezet wordt in een groothandel verandert dit: “In de groothandel wordt de relatie tussen zakenman en produkt [...] meer [bepaald] door wat Marx de ‘ruilwaarde’ noemde”; het produkt is hierbij enkel iets dat “een zekere geldswaarde [sic] vertegenwoordigt [...]” en dus “niet meer herkenbaar als iets waaraan op het menselijk vlak behoefte bestaat” (Bronzwaer 1981: 433). Wanneer het bedrijf tenslotte omgezet wordt tot naamloze vennootschap, is enkel de ruilwaarde nog van belang. “Zo werkt het aandelenkapitalisme verdingelijkend en ontmenselijkend.” (Bronzwaer 1981: 433-434) Binnen deze sociaal-economische ontwikkeling zou “het drama van de Valcoogs” (Bronzwaer 1981: 434) zich afspelen.

Deze ontwikkeling wordt volgens Bronzwaer in het licht van de ondergangsstemming van het fin de siècle en de daaropvolgende periode geplaatst:

De ondergang van het bedrijf loopt parallel aan de degeneratie van het geslacht Valcoog. De maatschappelijke krachten die dit geslacht omringen zijn enerzijds het aan macht en

invloed winnende proletariaat, anderzijds de innerlijke verzwakking van de hogere burgerij, de patriciërs en de adel. (Bronzwaer 1981: 434)

Het proletariaat zou in de roman vertegenwoordigd worden door de groteske doch verstandige Ant Bessenboel en door de door ijver en gierigheid rijk geworden vader van de grote tegenstander van de Valcoogs, Hugo van Delden. Deze Hugo zelf is “het type van de ‘nouveau riche’, in wie de proletarische afkomst met behulp van kleermakers en interieurarchitecten teruggedrongen is zonder dat zij zich geheel laat verbergen” (Bronzwaer 1981: 434). Als geïnteresseerd manipulator van aandelen zet hij er zijn zinnen op het bedrijf van de Valcoogs te “kraken”; als zodanig vertegenwoordigt hij volgens Bronzwaer “de onontkoombare sociaal-economische ontwikkeling zelf; hij is de demon van het aandelenkapitalisme” en “de engel des verderfs” (Bronzwaer 1981: 435).

Hugo’s interesse in het bedrijf en de Valcoogs wordt echter ook bepaald door zijn fascinatie voor Aga. Beide personages worden volgens Bronzwaer beheerst door hun “wil”: “zij om het familiebedrijf te redden, hij om het bedrijf – en haar – aan zich te onderwerpen. In beide gevallen werkt de wil uiteindelijk vernietigend” (Bronzwaer 1981: 435). Deze volgens Bronzwaer vernietigende en dus Schopenhaueriaanse werking van de wil zou ook de dubbelzinnigheid van de relatie tussen Aga en Hugo verklaren:

Hugo is Aga’s vijand en tegelijk haar ‘minnaar’. Daardoor is hij nooit alléén op haar ondergang uit, maar ook op haar redding. Zodoende is hij, haar vijand, tegelijk ook zijn eigen vijand, zoals ook Aga haar eigen vijand is, want de fascinatie is wederzijds. (Bordewijk 1981: 435)

Terwijl Hugo in Bronzwaers interpretatie de dreiging van het opkomende proletariaat en van het aandelenkapitalisme vertegenwoordigt, zijn Hugo’s vriendin Adeline de Valleije Oofke en haar ouders representanten van “de klasse van de verpauperde en geïsoleerd rakende adel” (Bordewijk 1981: 435). Hugo minacht Adeline’s klasse maar verlooft zich met haar omdat het hem status verleent. Toch houdt hij van haar. De twee zijn bovendien verbonden door hun ‘angst’. Zij voelt “angst voor een uitzichtloos bestaan”; zijn angst is “onbestemder” en wordt in verband gebracht met “de dreigende wereldoorlog”. Deze angst zou een “anticipatie” zijn “op de sociaal-economische ontwikkelingen die zich na

de Tweede Wereldoorlog voltrokken hebben”, waarbij “Het soort aandelenkapitalisme dat in Hugo is belichaamd [...] in de jaren zestig afbrokkelt” (Bronzwaer 1981: 436).

Bronzwaer ziet in Hugo’s fascinatie voor een door hem gekocht schilderstukje van Gerard Dou een symbool van Hugo’s voorliefde voor het kille en het zakelijke. Het stuk is “een decadente vorm van kunst, gedevitaliseerd en bij alle technische perfectie innerlijk verzwakt. Daarbij was Dou een succesvol zakenman die zich goed wist te laten betalen” (Bordewijk 1981: 436). Hugo beschrijft het stuk dan ook “in termen die een materialistische en kwantitatieve belangstelling verraden” (Bronzwaer 1981: 436). Hugo’s liefde voor Adeline wordt volgens Bronzwaer dan ook “door de schrijver [...] negatief beoordeeld” wanneer we de “vernederende” gevolgen zien van Hugo’s drang om van haar een “zakenvrouw” te maken (Bronzwaer 1981: 436-437). Bronzwaer ziet Hugo als een “genadeloze kritiek op het ideaal van de ‘self-made man’”, die “niet alleen zichzelf heeft gemaakt maar ook anderen wil maken, naar zijn hand zetten. Daarbij is zijn cultuur niets dan een uiterlijk vernis” (Bronzwaer 1981: 437).

Hugo wordt volgens Bronzwaer heen en weer geslingerd tussen Aga en Adeline. Met Aga “voelt hij zielsverwantschap”, Adeline is enkel “een uiterlijke verworvenheid”; “Hugo heeft beide vrouwen nodig en kan eigenlijk niet kiezen” (Bronzwaer 1981: 437). Dit leidt tot een worsteling tussen Aga en Adeline, zoals we nog zullen zien in paragraaf 3.4.3; Adeline verliest de worsteling en raakt erdoor verminkt. Aga lijkt te winnen; zij herovert het bedrijf, trekt de uiteengedreven familie weer bijeen, laat haar tanden reinigen (meer hierover in paragraaf 3.5.8) en verandert haar kapsel en het grafschrift op het familiegraf. Maar volgens Bronzwaer is met dit alles “het einde definitief bezegeld, en Aga’s opleving, haar herwonnen macht op het bedrijf en het familieblok, kunnen het besef niet wegnemen dat de ondergang nu definitief is, zij het misschien niet onmiddellijk ophanden. Ook de wil is tot falen gedoemd.” (Bronzwaer 1981: 437)

Bronzwaer sluit af met een uiteenzetting waarom *Noorderlicht* niet als puur realistisch werk gezien kan worden. Er zouden zich magisch-realistische elementen in de roman voordoen die via sociaal-economische of cultuurhistorische analyse niet te verklaren zijn. Het ontbreken van psychologische motivatie bij de personages acht Bronzwaer tekenend: Bordewijk zou het gedrag van zijn personages liever uitdrukken via “picturaal-groteske

middelen”, zoals Hugo’s droom over Aga aan het einde van de roman. Bordewijks afkeer voor psychologische verklaringen zou hem wederom in verband brengen met de fin de siècle-tijdsgeest en de decadente literatuur. In reactie op het positivisme en hieruit voortvloeiende “simplistisch-positivistische psychologie als het behaviourisme” zouden de decadente kunstenaars op zoek gaan naar “een nieuwe denk- en verbeeldingswijze die weer een beroep doet op het bovennatuurlijke” (Bronzwaer 1981: 438-439). Zo ook Bordewijk, bij wie “het psychologisch realisme [...] plaats [maakt] voor ‘verklaringen’ die op het fantastische, paranormale en vaak het occulte een beroep doen”. (Bronzwaer 1981: 439) De spanning in Bordewijks oeuvre tussen “de zakelijke stijl en het zakelijke onderwerp” en “de irrationele, soms fantastische, soms occulte, altijd mysterieuze sfeer waarin het onderwerp wordt belicht, is een symptoom van de cultuurhistorische fase waartoe dit oeuvre behoort”. (Bordewijk 1981: 439)

In *Noorderlicht* worden psychologische verklaring dan ook vervangen door beeldspraak die “kosmisch of astronomisch [kan] worden genoemd”; “Het noorderlicht als symbool, zo treffend beschreven in de laatste regels van de roman, bekroont het systeem van de kosmische beeldspraak met een hoogst origineel en indringend beeld” (Bronzwaer 1981: 439) (al wordt enige mogelijke betekenis van dit beeld door Bronzwaer niet gegeven). Bronzwaer geeft enkele verdere voorbeelden van deze kosmische metaforiek, zoals de meteoriet die de oude Valcoog velt en de toverachtige zonsondergangen die vanuit de erkerkamer van de Valcoogs gezien kunnen worden. Een belangrijke rol speelt volgens Bronzwaer het hoofdstuk “De wet der zwaartekracht”, waarin “een essayistische passage” voorkomt “waarin Bordewijk expliciet het causalistisch positivisme verwerpt” (Bronzwaer 1981: 440). In de overpeinzingen van Johannes Valcoog in dit hoofdstuk worden menselijke verhoudingen veeleer voorgesteld als “onderhevig aan dezelfde krachten die ook de loop van hemellichamen bepalen: een dynamiek van aantrekken en afstoten, kracht en tegenkracht” waar “Het psychologisch instrumentarium [...] geen gereedschap” voor kent (Bronzwaer 1981: 440).

Afsluitend stelt Bronzwaer dat *Noorderlicht* met dit alles een “poëtische evocatie” is van een “ondergangsvisie, die zelf in cultuurhistorisch opzicht het produkt [sic] is van de periode die het boek met zoveel inzicht en inlevingsvermogen analyseert”. De roman is dan ook vooral belangrijk omdat deze “een nauwkeurig en overtuigend beeld schetst

van een periode, in het bijzonder van een sociaal-economische ontwikkeling die in een veelomvattend cultuurhistorisch kader wordt geplaatst” (Bronzwaer 1981: 441).

HISTORISCH KADER: FIN DE SIÈCLE EN ECONOMISCHE OMSTANDIGHEDEN

De inzet van deze scriptie is te begrijpen hoe *Noorderlicht* een reflectie vormt van de tijdsperiode die in het boek wordt verbeeld. Wil de wijze waarop *Noorderlicht* deze periodeschets creëert afdoende worden begrepen, dan moet eerst dit historisch kader grondig uiteen gezet worden. Tot dit einde is dit hoofdstuk gewijd aan een bespreking van de historische verschijnselen die in *Noorderlicht* het meest prominent aanwezig zijn: de zogenoemde ‘fin de siècle’-periode en de ondergangsgedachte en veranderende sociale verhoudingen die hiermee veelal in verband worden gebracht; en het economische landschap van het eind van de negentiende eeuw tot de dertiger jaren van de twintigste eeuw.

1.1 Fin de siècle en veranderende sociale verhoudingen

1.1.1 Fin de siècle: tijd van neergang en verdoemenis

De periode van het *fin de siècle* – waar Wim Bronzwaer het beginpunt plaatst van het tijdperk waarover *Noorderlicht* handelt – loopt ruwweg van het laatste decennium van de negentiende eeuw tot het jaar 1914, dus tot de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Het is de naam gegeven aan een periode in de West-Europese geschiedenis die gekarakteriseerd werd door veelvoudig verschuivende sociale verhouding en die, in ieder geval voor een deel van de bevolking, een bijmaak had van decadentie, weemoed en verval. Zoals Mikuláš Teich en Roy Porter aangeven, ontleent de periode haar naam hoogstwaarschijnlijk aan een Frans toneelstuk geschreven door toneelschrijvers F. de Jouvenot en H. Micard en voor het eerst opgevoerd in Parijs op 17 april 1888. De sfeer van dit stuk, doortrokken van “shallow and rotten morality permeating the pores of a society in which [...] ‘in order to succeed, it is better to be a *canaille* than an unknown

honest man””, zou karakteristiek zijn voor de periode rond de voorlaatste eeuwwisseling (Teich & Porter 1990: 1).

Binnen de geschiedschrijving en de academische wereld is het fin de siècle tijdens de vorige eeuw inderdaad veelal in verband gebracht met een sfeer van weemoed en angst voor verval en vernietiging, waarbij men voelde dat het einde der eeuw ook het einde der beschaving zou aankondigen. Teich en Porter beschrijven het als een “‘go to the dogs’ feeling that was thought to pervade European society in the years around 1900” (Teich & Porter 1990: 1). Piet de Rooy heeft het over “de voorstelling [...] van een fiere, rustig zelfverzekerde negentiende eeuw, die zich aan het einde vrij plotseling overgaf aan acute onzekerheid” (Boterman & De Rooy 1999: 20). Ook Han van der Horst merkt de aanwezigheid op van het heersende denkbeeld dat er een “diepe slechtheid in deze nieuwe tijd” zou zitten (Van der Horst 2000: 349).

De kern van deze sfeer van onheil en verdoemenis is uitgebreid uiteengezet door Jan Romein in zijn toonaangevende studie *Op het breukvlak van twee eeuwen: De westerse wereld rond 1900* (1976). “Er hangt een geur van herfsttij om die jaren en ook de kleur ervan doet aan dat jaargetijde denken”, zo stelt Romein in de openingsnede van het hoofdstuk gewijd aan het fin de siècle. Romein vertelt ons dat de tijdsgeest rond de voorlaatste eeuwwisseling gekarakteriseerd werd door een paradox. Enerzijds onderscheidt hij de periode als gedomineerd door een optimisme voortkomend uit geboekte vooruitgangen op sociaal, politiek en economisch vlak, waarbij hij opmerkt dat buiten de naam fin de siècle dit tijdperk tevens aangeduid is als de “gay nineties” en “la belle époque”; Blaikie Murdoch zou het later zelfs hebben over de “renaissance of the nineties”. Anderzijds zou de eerdergenoemde sfeer van teleurstelling en ondergang tastbaar onder het volk aanwezig zijn: het zag er “evenzeer naar lente en vernieuwing als naar herfst en aftakeling uit” (Romein 1976: 42).

Romein stelt dat deze paradox op te lossen zou zijn vanuit een analyse van de sociale geschiedenis van het fin de siècle, waarbij hij veelal uitgaat van de maatschappelijke positie van de stand der bourgeoisie ofwel gegoede burgerij. De initieel optimistische sfeer van de periode ziet hij als gevolg van de comfortabele positie waarin

deze stand zich rond de eeuwwisseling bevond. Sinds de Franse revolutie had de bourgeoisie zich omhooggewerkt tot de heersende klasse binnen de Europese maatschappij. Enerzijds hadden de traditionele opperklassen, te weten adel en koningshuis, sterk aan macht en invloed ingeboet. Anderzijds was de arbeidersklasse, ondanks haar numerieke sterkte en langzame gewaarwording van haar ondergeschikte positie, nog relatief naïef en machteloos: zo geeft Van der Horst aan dat het fenomeen der vakbeweging tot de jaren tachtig der negentiende eeuw nog relatief nieuw en onontwikkeld was (Van der Horst 2000: 344). Ook in Nederland gold het volgens Loe de Jong “na 1848 als een natuurlijke zaak dat bourgeoisie en, in mindere mate, aristocratie de lakens uitdeelden” (De Jong 1969: 22). Er heerste dus een opgewekte zekerheid onder de gegoede burgerij, die, kort gezegd, “van bovenaf niet *meer* bedreigd” werd door de “tweede stand” en “van onderop *nog* niet door de vierde” (Romein 1976: 43-45). Heel Europa, zo meende men, was nu het speelveld van de gegoede burger.

Deze behaaglijke positie begon rond de eeuwwisseling echter af te brokkelen. Dit is dan ook het punt waarop Romein de angst en het pessimisme ziet ontstaan die traditioneel verbonden zijn met het fin de siècle. Romein signaleert twee ernstige zorgen voor de gegoede burger. De eerste van deze zorgen was de opkomst van verschillende emanciperende bewegingen binnen de eerdergenoemde arbeidersklasse. De toenemende populariteit van het socialisme gecombineerd met de opkomst der vakbonden, die zich rond de eeuwwisseling eindelijk behoorlijk begonnen te ontwikkelen en manifesteren, spoorden de arbeiders aan tot het strijden voor kortere werkdagen, betere lonen en verbetering der maatschappelijke omstandigheden. Zorgwekkender nog was de beweging van de anarchisten, die in andere landen al verscheidene hoge functionarissen ter val hadden gebracht en doelbewust tot een revolutie aan leken te sturen.

De tweede zorg van de bourgeoisie was de bewapeningswedloop, die de hoop op de houdbaarheid van een stabiele nationale status verder aan het wankelen bracht. Romein haalt een waslijst aan van politieke en militaire verwickelingen naar aanleiding van deze ontwikkeling. Vermelding van deze gebeurtenissen valt buiten het onderwerp van deze scriptie; *suffice to say* dat dit alles in 1914 uitliep op de moordaanslag op aartshertog Franz Ferdinand te Sarajevo, het startsein van de Eerste Wereldoorlog. “Fin

de siècle, in twee decennia was het van gevoel tot feit en daarmee van het eind ener eeuw tot het einde van een wereld geworden” (Romein 1967: 54). Romein plaatst de angst voor verval en ondergang die hij typerend aan het fin de siècle acht dus specifiek bij de stand der bourgeoisie, een constatering die al met al goed te rijmen lijkt met wat Bronzwaer aanstipt als één der hoofdmotieven van Bordewijks oeuvre, namelijk de realisatie dat “de maatschappelijke stand en de levensstijl die [Bordewijk] eigen waren aan verval waren blootgesteld” (Bronzwaer 1981: 426).

1.1.2 Fin de siècle: tijd van verandering en wederopbloei

Deze analyse lijkt echter een te eenzijdig en bovendien generaliserend perspectief te verraden. Constatering van weemoed en onheilsgedachten bij de derde stand wil niet zeggen dat men direct kan stellen dat de gehele tijdsperiode en de gehele volksgeest hiervan doortrokken waren. Recentere studies over het fin de siècle hebben hier ook op gewezen. Zo constateert De Rooy dat dit waarschijnlijk “een al te overzichtelijk beeld” (De Rooy 1995: 51) is. Ook Teich en Porter wijzen hierop: “This evaluation now, as we ourselves approach another turn of the century and look back, appears distinctly simplistic” (Teich & Porter 1990: 1).

Verschillende onderzoekers hebben dan ook getracht dit al te simplistische beeld van het fin de siècle te relativiseren en verder uit te diepen. In “Padvinders in den doolhof van het moderne leven” neemt de eerder aangehaalde Piet de Rooy een aanmerkelijk andere positie in dan Romein. De Rooy wijst erop dat er niet simpelweg sprake was van absolute rivaliteit en afkeer tussen bourgeoisie en arbeidersklasse. Sinds de jaren veertig van de negentiende eeuw had de liberale bourgeoisie zich al zorgen gemaakt over de sociale kwestie, het probleem der sociale status van de arbeidersklasse, en dat bovendien

Niet zozeer uit een kortzichtig eigenbelang, maar vooral omdat men de sociaal-economische en de politieke ontwikkelingen uit elkaar zag lopen. Vrijwel alle liberalen gingen er immers van uit dat een verdere democratisering van de politiek onstuitbaar was, maar tegelijkertijd moesten ze constateren dat de sociaal-economische ontwikkeling juist tot een groeiende ongelijkheid in de samenleving leidde. (De Rooy 1995: 51)

De groeiende kloof tussen de bourgeoisie en de opkomende arbeidersklasse zag de liberale politiek als een kwalijke zaak, een probleem dat dringend vroeg om opgelost te worden. Deze zorg (samen met de angst voor “teloorgang van religie als ethische fundering van de maatschappij” (De Rooy 1995: 52)) leidde tot “het ‘burgerlijk beschavingsoffensief’, die brede en gevarieerde beweging voor volksverheffing” – die overigens helaas mislukt vanwege “een miskennis en onderschatting van de sociabiliteit onder de lagere klassen” en “een al te paternalistische neerbuigendheid, die vooral de opkomende middenklassen zo stoorde” (De Rooy 1995: 67).

Ondanks het mislukte beschavingsoffensief was de tijd, zo stelt De Rooy, alsnog doortrokken van een drang tot handelen tegenover deze nijpende sociale problemen. De boheemse beweging van jonge kunstenaars, journalisten en studenten die uit deze dadendrang voortkwam en zich verenigde rond het literair tijdschrift *De Nieuwe Gids* (de welbekende beweging van Tachtig) gaf al gauw geboorte aan een zogenoemd progressief-liberale of ook wel ‘radicale’ politieke stroming onder leiding van Wim Treub (De Rooy 1995: 53-57). Deze stroming zou het in de loop der jaren meerdere malen met het socialisme aan de stok krijgen, maar beide partijen stonden in principe voor hetzelfde doeleinde: een verbetering van de situatie van de arbeidersklasse. Het debat tussen de sociaal-democraten en de progressief-liberalen is volgens De Rooy tevens niet zonder nut geweest: “veel van de politieke idealen die daar werden ontwikkeld werden ook in uitvoering genomen” (De Rooy 1969: 70). Kortom, sprake van angst voor verval en achteruitgang mag er dan wel geweest zijn in die tijd, maar het beeld dat uit het relaas van De Rooy voortvloeit is niet zozeer een beeld van passieve en weemoedige neergang. Eerder was er sprake van een actieve bezorgdheid voor de lotsbestemming der moderne maatschappij en een sterke drang om deze zo mogelijk alsnog in goede banen te leiden. Met dit alles lijkt de klassieke karakterisering van het fin de siècle als een periode gedomineerd door weemoed en wanhoop een ietwat ouderwetse, of in ieder geval te eenzijdige interpretatie van de periode. Voor de bourgeoisie was het wellicht een herfsttij, maar tegelijkertijd vormde het de opkomst van een nieuwe stand en een nieuwe tijd.

1.2 Het economische landschap van het eind van de negentiende eeuw tot de dertiger jaren van de twintigste eeuw

1.2.1 Veranderingen in het economisch landschap

De negentiende eeuw werd gekarakteriseerd door de doorbraak van het moderne kapitalisme. Loe de Jong vertelt ons dat dit binnen Nederland leidde tot de ontwikkeling van een productieapparaat dat het land tegen het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een compleet andere positie in het internationaal handelsbestek had bezorgd in vergelijking met de voorgaande eeuw (De Jong 1969: 16). De Jong beschrijft deze nieuwe rol van Nederland binnen de internationale economische conjunctuur als volgt:

Voor zover die produktiewijze [sic] bij uitstek in de industrie doorwerkte, was de basis aanvankelijk smal – smaller dan elders: aan ijzererts en steenkool, de twee voornaamste grondstoffen van de negentiende-eeuwse industrie, leverde de Nederlandse bodem, wat de eerste betreft, niets, wat de tweede aangaat, weinig op. Nederland werd in toenemende mate een land dat van elders grondstoffen aanvoerde om ze binnenslands tot eindprodukten te verwerken. (De Jong 1969: 17)

De Nederlandse industrie floreerde in deze nieuwe rol dankzij de opheffing van internationale handelsbelemmeringen. Dankzij de aanzienlijke stijging van de werkgelegenheid als gevolg van deze ontwikkelingen werd een steeds groter deel van de bevolking als arbeider opgenomen in het economisch apparaat. Gevolg hiervan was het ontstaan van de nieuwe arbeidersklasse die hierboven al aan het woord gekomen is. De volkstelling van 1909 wees uit dat “van elke 100 personen die een beroep uitoefenden, 35 in de industrie, 19 in handel en verkeer en 27 in de landbouw werkzaam waren [NB De Jong vermeldt niet waar de overige 19 personen werkzaam waren, MM]” (De Jong 1969: 18). De Jong signaleert grootse vernieuwingen in elk dezer bedrijfstakken (met name de landbouw), al valt een uitgebreide karakterisatie van deze vernieuwingen buiten het bestel van dit onderzoek. Van belang is dat de ontwikkeling van de industriële sector, initieel nog “aanzelend” in haar stappen richting vernieuwing (De Jong 1969: 80), na de Eerste Wereldoorlog in een stroomversnelling terecht kwam en “onderworpen werd aan een, grotendeels op toepassing van wetenschappelijke vindingen gebaseerd, proces van

modernisering en rationalisatie” (De Jong 1969: 80). De Jong geeft als voorbeeld de gas- en elektriciteitsbranche: het aantal stroomgebruikers groeide tussen 1921 en 1938 “van ruim een half tot bijna twee miljoen,”; echter, “het aantal centrales daalde van 95 tot 34” (De Jong 1969: 81).

Belangrijk binnen het kader van de opkomst van het kapitalisme is de ontwikkeling van het groot internationaal bedrijf, door Alice Teichova omschreven als de ‘giant company’. Teichova geeft aan dat het merendeel der hedendaagse internationale giganten, zoals General Motors, Toyota, Ford en Unilever, het resultaat zijn van “a growth in the size of enterprises set in motion at the end of the last century and the early years of this one”. (Teichova 1990: 10) Teichova beschrijft de ontwikkeling van de giant company als het gevolg van een aantal golven aan bedrijfsfusies. De eerste dezer fusiegolven signaleert zij in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw. In die tijd begonnen binnenlandse bedrijven te fuseren om landelijke monopolies te vormen. Langzamerhand begonnen zij hun internationaal marktaandeel uit te breiden door buitenlandse bedrijven op te kopen via buitenlandse investeringen – een proces dat tijdens de Eerste Wereldoorlog stil kwam te liggen, maar hierna in een tweede fusiegolf tijdens de jaren 20 en 30 enkel in vaart toenam. (Teichova 1990: 12)

Relevant voor de discussie over *Noorderlicht* is dat de ontwikkeling van deze grote internationale corporaties door middel van bedrijfsfusies veelal ten koste ging van de rol van onafhankelijke ondernemers binnen het economisch bestel:

[...] the historical reality of contemporary capitalism, far from giving a multitude of independent entrepreneurs a chance of competing in the market to satisfy customers, confers advantages to the strongest, most forceful companies. (Teichova 1990: 10-11)

Volgens Van der Horst brachten de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw een nieuw soort onafhankelijk, sterk individualistische ondernemer voort, “mensen voor wie het bedrijf en het product de centrale factor van hun leven uitmaakten, wier trots en eigenwaarde gebaseerd was op de groei van dat bedrijf” (Van der Horst 2000: 341). Via het constante proces van modernisering, rationalisatie en een doorwerkende

wetenschappelijke aanpak dat De Jong typeert als eigen aan het kapitalisme (De Jong 1969: 19) werden dergelijke onafhankelijke ondernemers rond de eeuwwisseling dankzij de ontwikkeling richting immer groeiende grote corporaties die zij hadden opgestart, veelal vervangen door teams van professionele managers. Teichova merkt dit eveneens op: “With the rise of the giant company the individual entrepreneur becomes increasingly obsolete and is substituted by the managerial team.” (Teichova 1990: 18) In enkele landen is er kortstondig verzet tegen deze ontwikkeling geboden, zoals in Engeland, waar men, zo vertelt Alfred D. Chandler, met sterke tegenzin ook maar “part of the management of their enterprises” overdroeg aan “non-family salaried managers” (Chandler 1990: 38). Zelfs dergelijke conservatieve bedrijven moesten uiteindelijk echter buigen voor de macht van het kapitalisme, waarin enkel plaats is voor “companies persueing oligopolistic and monopolistic aims and competing among themselves for ever bigger market shares” (Teichanov 1990: 11).

1.2.2 Tijden van economische crisis

De economische ontwikkeling in de periode in kwestie werd zeker niet enkel door economische groei en technologische vooruitgang gekarakteriseerd. Naast de opkomst der arbeidersklasse, de modernisatie der productie en de ontwikkeling van gigantische gedepersonaliseerde internationale corporaties werd de periode tussen het fin de siècle en de Tweede Wereldoorlog periodiek geplaagd door wijdverbreide economische malaise. De jaren tachtig van de negentiende eeuw kenden in Nederland al een stevige economische teruggang, veelal veroorzaakt door een grote landbouwcrisis als gevolg van concurrentie van goedkoop Amerikaans graan; deze crisis leidde tot veel werkeloosheid en ellende (Van der Horst 2000: 355-356). “In 1879 ontvingen in Amsterdam meer dan 7000 gezinnen gemiddeld gedurende twee maanden zestig cent per week”; ongeveer een tiende van het gemiddeld arbeidersloon, zo laat De Jong ons weten (De Jong 1969: 116). Als voorbeeld van de heersende onvrede citeert hij een indruk van de bittere situatie gegeven door een toendertijdse politieman:

‘De verbittering steeg met de dag. Op 20 december trok een demonstratie die aangroeide tot ongeveer 3000 man, door de stad. In het midden van de stoet werden borden gedragen

met het opschrift: ‘Werk en brood voor allen’, ‘Wij eisen geen aalmoes maar werk’, ‘Ons uiterlijk is ruw, ons hart eerlijk’, ‘Een kind [de toen dertienjarige Koningin Wilhelmina, MM] geniet 4000 gulden per dag en het volk verrekt van de honger.’” (De Jong 1969: 116)

Een tweede crisis deed zich voor tijdens de oorlogsjaren. Ondanks Nederlands neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstond er al gauw landelijke paniek toen bericht van de oorlogsgruwelen het volk bereikte. Mensen verdrongen zich rond de krantenbureaus om het laatste nieuws over de oorlog op te vangen, maar tevens vormden zich menigten rond de bankgebouwen: het volk achtte het sociaaleconomisch klimaat tijdens de oorlog onstabiel en dusdanig werden op massaal niveau spaargelden opgenomen en verkwaanseld aan overmatige noodvoorraden. De Nederlandse beurs zakte volledig in elkaar; zoals vorig maal werd er personeel bij duizenden ontslagen, en als de mobilisatie niet gelukkigerwijs zo’n 200.000 jonge mannen aan het arbeidsproces had onttrokken was de paniek en misère waarschijnlijk nog groter geweest.

Beide van deze crisisperioden hebben zichzelf evenwel uiteindelijk binnen enkele jaren weer opgelost. Dergelijke perioden van economische neergang werden indertijd al gezien als intrinsiek deel van het kapitalistisch stelsel. De Jong stelt dat in de vorige eeuw al was gebleken dat de kapitalistische productiewijze gekarakteriseerd werd door elkaar afwisselende perioden van op- en neergang. Specialisten uit de socialistisch-democratische en marxistische hoek meenden dat dergelijke conjunctuurschommelingen bewezen dat het kapitalisme *im grunde* niet als economisch systeem houdbaar was. Ondertussen hadden economen uit de burgerlijke stand de neiging een verschijnsel dat vanuit zichzelf voortvloeide uit de economische krachten te zien als “een soort natuurramp waar men weinig tegen kon doen” (De Jong 1969: 105). Hoe het verschijnsel echter ook gewaardeerd werd, de overeenstemming was dat onder het huidig economisch bestel een dergelijk patroon van op- en neergang der economische situatie simpelweg onvermijdelijk was. Qua omvang en gevolg waren deze beide dalperioden echter aanzienlijk minder ernstig dan wat Nederland en de rest van de wereld na de oorlogsjaren te wachten stond: de grote economische malaise van het interbellum.

Op 24 oktober 1929 gebeurde het: de legendarische crash van Wall Street, de ineenstorting van de Amerikaanse effectenbeurs. Het volledige effect dezer economische ramp liet in Nederland verbazend lang op zich wachten, zo stelt Van der Horst: “1930 was voor iedereen met werk – en dat waren er nog heel veel – zelfs een goed jaar. Want er trad een proces van prijsdaling in over de gehele linie, zowel van grondstoffen als van industriële producten. De consument leek daarvan te profiteren” (Van der Horst 2000: 408). Deze economische opleving was echter maar tijdelijk. Zij droeg bovendien de zaden van het verval al in zich. De ineenstorting van de Amerikaans economie betekende dat de vraag naar eindproducten vanuit dit land na oktober 1929 sterk achteruit ging, met als gevolg dat de Nederlandse bedrijven bezig raakten met overproductie. Dit verklaart ook de eerdergenoemde tijdelijke prijsdaling. De economie, zo stelt Van der Horst, “kwam in een neerwaartse spiraal terecht”:

[de] koopkracht groeide. In zo’n atmosfeer wordt investeren risicorijk en onverstandig. Als de prijzen dalen – als deflatie zich breed maakt – ontstaat de neiging tot oppotten en afwachten. De rente daalde ook door het gebrek aan vraag naar kapitaal, maar sparen was toch aantrekkelijker dan ooit. (Van der Horst 2000: 408-409)

De resultaten waren wederom armoede en werkeloosheid, maar op een veel grotere schaal dan voorheen. Bedrijfsleven en regering, zo stelt De Jong, werden volledig door de crisis verast. Men leefde nog in de ban van de liberale economie, die een minimum aan staatsbemoeienis met het economisch bestel propageerde. Overheidssteun voor de werkloze leden der arbeidersklasse werd dan ook maar langzaam en schoorvoetend ingevoerd (De Jong 1969: 109). Om deze reden waren veel van de overheidsmaatregelen om de crisis te beperken *too little, too late*. Hier kwam bij dat het crisisbeleid veelal neerkwam op het bestrijden van symptomen, in plaats van het aanpakken van de grondslag der malaise zelf – men aanvaarde de op- en neergang der conjunctuur nog steeds als “onwrikbaar gegeven” en durfde op dit gebied dus geen maatregelen te nemen. Naast (geringe) geld- en voedselhulp aan langdurig werklozen, waren de enige maatregelen waar de overheid zich op economisch gebied aan waagde een subtiel schroeven aan prijzen, lonen en invoerrechten binnen bepaalde sectoren. Het was “een vorm van sociaal-economische politiek die niet meer bereikte, niet meer bereiken *kon*,

dan dat de verschillende bevolkingsgroepen in een verschillend tempo door de malaise getroffen werden.” Maar de kern van het probleem werd er niet door opgelost; de crisis moest maar gewoon zijn gang weer lopen. (De Jong 1969: 113)

Ten slotte moet uiteraard het effect dat deze diepe crisis had op de geest van het Nederlandse volk ook geenszins onderschat worden. De langdurige werkeloosheid, de dagelijkse gang naar het stempelkantoor om een stempel te halen voor wat schamele centjes; het moet voor de gemiddelde burger allemaal een bijzonder misselijke, vernederende affaire zijn geweest, en dan is de voortdurende honger en de *ennui* van het uitzichtloos, arbeidloos bestaan nog niet eens genoemd. Vele werklozen zich langzamerhand in hun misère van de wereld terug begonnen te trekken:

De werklozen leefden dus veel geïsoleerder: in 22 van die 78 [werklozen-] gezinnen kocht men zelfs geen krant meer – die kon men lenen van burens of familieleden. Tien gezinnen waren er waar men zelfs dat niet deed. Door de wereld terzijde geschoven, schoof men de wereld terzijde. (De Jong 1969: 126-127)

Op velen heeft de malaise een blijvende indruk achtergelaten. Voor de crisis leefden zij “in de vaste overtuiging hadden geleefd van hun maatschappelijk bestaan. Die zekerheid lag nu aan duigen” (De Jong 1969: 127).

THEORETISCH KADER: ECONOMIE EN FILOSOFIE

Zoals ik in hoofdstuk 3 en 4 zal bespreken, speelt het thema ‘economie’ een belangrijke rol in *Noorderlicht*. De relaties tussen personages en de gebeurtenissen binnen de roman vallen veelal in economische termen te beschrijven en lijken zich dikwijls via economische wetmatigheden te ontwikkelen. *Kringloop en woekering. Een deconstructieve filosofie van de economie* (1998) van Egidius Berns bevat een aantal ideeën over de filosofische grondslagen van de economie die nuttig kunnen zijn bij het analyseren en interpreteren van de werking van het economiethema in *Noorderlicht* en het verband dat naar mijn mening bestaat tussen dit thema en de cultuurkritiek van de roman. Hieronder geef ik een uiteenzetting van de door Berns besproken ideeën die ik in hoofdstuk 4 aan zal wenden in mijn interpretatie van de roman.

2.1 Filosofie en de begrenzing van de economie

Het voornaamste instrument van de filosofie, zo herinnert Berns ons, is de rede. Met behulp hiervan tracht de filosofie de redelijkheid achter de dingen te ontwaren. Tot dit doel wil de filosofie weten hoe de dingen zich verantwoorden; want, dat wat zichzelf kan verantwoorden is redelijk. Om dit te bereiken moet de filosofische rede alle aspecten relevant voor de analyse van het onderwerp in kwestie in ogenschouw nemen. En, aangezien alles onderwerp van filosofische analyse kan zijn, moet de rede zich om bekwaam te zijn tot deze analyse op het standpunt van de “totaliteit” stellen – een totaliteit “waarvan de ontwikkeling bij bepaling een doel [...] heeft aangezien alle aspecten erin opgenomen zijn” (Berns 1998: 14). Bij de praktische filosofie, waar Berns in *Kringloop en woekering* vanuit gaat, is dit doel het ontwerpen van “een vorm van handelen en samenleven [...] die verantwoord is, die zich [dus] onderwerpt aan de rede en zich niet beperkt tot één aspect van handelen en samenleven” (Berns 1998: 14).

De economie vormt hierbij een probleem, aangezien zij, wanneer ze aan zichzelf wordt overgelaten, “een eindeloos proces is dat zich niet veel gelegen laat liggen aan de grenzen die in een geordende samenleving zouden moeten heersen” (Berns 1998: 28). Dit gaat als volgt in zijn werk. Bij het uitvoeren van een economische handeling worden kosten gemaakt met het oog op het winnen van een bepaalde baat die in waarde hoger ligt dan de gemaakte kosten. Hierdoor wordt bij het winnen van deze baat ‘winst’ geboekt. Deze winst wordt vervolgens gebruikt om te voorzien in de hogere kosten van de volgende economische handeling, met het oog op behalen van hogere winst; enzovoort, enzovoort *ad infinitum*. Uit dit proces valt op te maken dat de economie volgens een bepaalde rationaliteit opereert; zoals Berns ons vertelt gaan de kosten “voor de baat uit”, maar worden ze “wel gemaakt in vooruitzicht van de baat. Zij worden dus op berekenende wijze gemaakt” (Berns 1998: 15).

De beschreven eindeloze beweging die deze economische rationaliteit voortbrengt heeft echter geen ander doel dan het “steeds meer”. Deze beweging is dus wel *rationeel*, maar filosofisch gezien niet *redelijk*. Zij heeft namelijk geen redelijk doel, aangezien zij zich tot één aspect van handelen en samenleven beperkt – namelijk, het economische aspect – en dus niet tegemoetkomt aan bovengenoemde eis van het tot stand brengen van een verantwoorde vorm van samenleven. Om deze reden zou de economie haar bestaan niet kunnen verantwoorden – en wordt “de filosofische traditie” dus overheerst door “de vrees voor de economie” (Berns 1998: 13).

De manier voor de filosofie om deze eindeloosheid onder controle te krijgen, aldus Berns, is de economie voor een grens stellen, ofwel *begrenzen*. Dat wil zeggen “dat de economie onderworpen wordt aan een hogere instantie, die het geheel van de samenleving ordent” (Berns 1998: 15). De begrenzing ligt erin dat deze hogere instantie – zeg maar gerust, *hoogste* instantie – garandeert dat de ingezette waarde niet eindeloos in de economie wordt rondgepompt, zoals we hierboven zagen, maar uiteindelijk terugkeert en ingezet kan worden om te voorzien in de genoemde ontwikkeling van een manier van handelen en samenleven die verantwoord is, omdat zij zich aan deze hoogste instantie onderwerpt. Zo wordt tot stand gebracht wat Berns de economische kringloop noemt. Een dergelijke hoogste instantie kan allerlei vormen aannemen – Berns noemt als voorbeeld

God, wiens naam op het dollarbiljet de houder garandeert dat het biljet waardevast is – maar is uiteindelijk altijd een verpersoonlijking van de *rede*.

2.2 De basis van de filosofie van de economie: Aristoteles en Hegel

2.2.1 Aristoteles: *maken versus handelen en chrematistiek*

De oorsprong van deze begrenzing van de economie ziet Berns in het werk van Aristoteles, wiens bespiegelingen over de economie in de *Politica*, ondanks hun leeftijd, nog steeds een vereniging zouden zijn van “alle fundamentele inzichten aangaande de rol van de economie in de bestemming van de mens en de samenleving” (Berns 1998: 29).

Aristoteles’ ideeën over economie vinden hun basis in de tweedeling die hij aanbrengt in het geheel van menselijke activiteiten. Hij maakt een onderscheid tussen *poiësis* – het maken – en *praxis* – het handelen. Het maken vindt volgens Aristoteles zijn voltooiing in het resulterende product van het maakproces. Dit proces heeft zijn plaats in het private domein van het huishouden, waar producten voortgebracht worden die voorzien in het levensonderhoud. De activiteit van het maken staat hiermee in dienst van het overleven en is dus *onvrij*: we kunnen niet anders dan haar vervullen. Aristoteles meent echter dat menselijke activiteiten zich niet tot het maken moeten beperken. Dit aangezien het maken altijd een doel buiten zichzelf heeft: namelijk het eindproduct, dat vervolgens weer kan dienen tot het volbrengen van een nieuw doel. “Als deze reeks van activiteiten uiteindelijk niet afgesloten zou worden door een einddoel”, aldus Berns, “dan zouden al onze activiteiten hun zin verliezen en in onvrijheid plaatsvinden” (Berns 1998: 30).

Dus stelt Aristoteles het handelen tegenover het maken. Het handelen wordt niet voltooid in een doel dat erbuiten staat, maar in het handelen zelf: het is het vervullen van een activiteit *for the sake of itself*. Berns geeft het voorbeeld van de vriendschap, die enkel gebezigd wordt om zelf ervaren (en bestendig) te worden (Berns 1998: 30). Het maken als geheel wordt hierbij een middel om te voorzien in de mogelijkheid tot handelen. Dit maakt de vervulling mogelijk van wat Aristoteles het “goede leven” noemt: “De mens verwerft [door het handelen] een vrije beschikking over zijn wezen [...]. Niet

meer de noodzaak om te overleven, maar handelen omwille van de waarde van het handelen zelf, het ‘goede leven’ is hier aan de orde. Handelen is dan ook een uitoefening van de vrijheid [...]” (Berns 1998: 30). De ultieme vorm van het handelen vinden we volgens Aristoteles niet in het private domein, maar in het publieke domein van de *polis* ofwel de soevereine stadstaat. Hier kunnen burgers in samenspraak met elkaar onderscheid maken tussen recht en onrecht en op basis hiervan een rechtvaardige gemeenschap inrichten – ofwel werken aan de verantwoorde vorm van samenleven die hierboven als einddoel van de praktische filosofie geformuleerd werd.

Het moge duidelijk zijn dat Aristoteles de hiërarchische voorrang geeft aan het handelen, en daarmee aan het politiek-maatschappelijke boven het economische. Door het handelen als hoogste goed te nemen wordt gezorgd dat de bij het maken ingezette waarde uiteindelijk terugkeert om te voorzien in een einddoel, namelijk de vervulling en bestending van het goede leven in de polis. De noodzaak van het maken en dus de economie wordt hierbij uiteraard niet over het hoofd gezien. Aristoteles benadrukt echter dat de economie beperkt dient te blijven tot de verwerving van goederen ter bevrediging van natuurlijke behoeften binnen de huishouding. Hierbij is het van belang dat er een deugdzame verhouding tussen economische goederen wordt bewaard. Om dit te doen moeten we, ten eerste, “het midden weten te vinden tussen de noodzaak rijkdommen te vergaren en de tijd om er [...] van te genieten” (Berns 1998: 32). Ten tweede moet ruilhandel (wat bij Aristoteles dus onder het maken valt) plaatsvinden op basis van moraliteit, waarbij de deugd en het wederzijds vertrouwen garanderen dat de ruil eerlijk en op basis van waardegeelijkheid wordt voltrokken.

Dit verwervende aspect van de economie licht Aristoteles toe aan de hand van de *chrematistikè* (Nederlandse spelling van hieraf: chrematistiek), een concept dat twee vormen aan kan nemen. Aristoteles ziet de chrematistiek in beginsel als het proces van verwerving van goederen voor het huishouden. Hierbij wordt bij de waardebepaling uitgegaan van de gebruikswaarde van de dingen; een waarde die er volgens Aristoteles eigen aan is. (Berns’ voorbeeld is een schoen (Berns 1998: 33): fundamenteel eigenschap hiervan is dat deze gedragen, dus gebruikt kan worden.) Als de genoemde verwerving via

ruilhandel gebeurt kan geld hierbij een rol spelen als betaalmiddel en waardemeter en helpen om tijd en ruimte tussen partijen te overbruggen.

Chrematistiek kan echter ook de vorm aannemen van handel met winstoogmerk. (Van hieraf gebruik ik de term alleen om deze tweede vorm van het concept aan te duiden.) Deze vorm is volgens Aristoteles een uiterst kwalijke zaak: zij is onnatuurlijk en bovendien onbegrensd, en dus onredelijk. Hierbij wordt niet uitgegaan van de gebruikswaarde, maar de ruilwaarde; een variabele die de dingen niet eigen is, maar die de chrematistiek eraan oplegt. Er wordt dus voorbij gegaan aan de waarde van de dingen voor de natuurlijke behoeftebevrediging binnen het huishouden; vandaar de genoemde onnatuurlijkheid. Bovendien kan bij deze vorm geld, naast de hierboven beschreven functies, gebruikt worden als oppotmiddel. In dat geval wordt het in de zak gehouden totdat het uitgeven ervan tot winst kan leiden, in plaats van dat het direct uitgegeven wordt met het doel de genoemde behoeftebevrediging te bereiken. Zo wordt aanwending van de ingezette waarde voor non-economische doeleinden geblokkeerd en verliest de chrematistiek zich in de oneindige reeks die hierboven geschetst werd als schrikbeeld voor de filosofie. Berns vertelt ons dat Aristoteles meent dat men zich tot deze vorm van chrematistiek laat verleiden omdat

sommige mensen 'uit zijn op leven maar niet op een goed leven; en aangezien het verlangen om te leven onbeperkt is, verlangen zij ook een onbeperkte hoeveelheid goederen die er de voorwaarde van zijn.' [Aristoteles, in Berns] Een andere reden [...] moet gezocht worden in de verwarring van goed leven met lichamelijk genot. Genot bestaat in het exces en brengt mensen ertoe een overdaad aan genotsmiddelen te wensen. (Berns 1998: 34)

Aristoteles begrenst dus de economie door deze af te scheiden van het publieke leven en te beperken tot het regelen van het op deugdzame wijze verwerven van goederen voor de natuurlijke behoeftebevrediging binnen de huishouding. Op deze manier kan zij voorzien in de mogelijkheid voor de mens om het goede leven te leiden in het publieke domein van de polis. Als dit niet gebeurt neemt zij de vorm aan van de chrematistiek, die zich verliest in het exces der eindeloosheid en dus onnatuurlijk en onredelijk is.

2.2.2 Hegel: de economie in de moderne samenleving

Hoe nuttig Aristoteles' ideeën echter nog steeds zijn voor analyse van de werking der economie en de wisselwerking ervan met de samenleving, zij zijn op één punt wel degelijk antiek; namelijk op dat van de beperking van de economie tot de huishouding. Want, zoals Berns ons vertelt, heeft de economie zich in de moderne tijd “van de huishouding losgemaakt en een deel van het openbare leven ingelijfd” (Berns 1998: 19). Om deze reden grijpt Berns, als aanvulling op Aristoteles, naar de vroeg-negentiende-eeuwse economische ideeën van Georg Wilhelm Friedrich Hegel, die een *update* biedt van Aristoteles voor de moderne tijd.

Net als Aristoteles meent Hegel dat behoeftebevrediging de basis is van de economie; want, net als ieder ander wezen heeft de mens natuurlijkerwijs behoeftes. Hegel meent dat de mens zich hierbij echter op twee cruciale punten onderscheidt van andere wezens. Ten eerste meent Hegel dat de behoeften van de mens zich eindeloos ontwikkelen; want, zoals Berns ons herinnert, “elk gemak [ofwel: elke vervulde behoefte, MM] ontwikkelt weer zijn ongemak [dus: een nieuwe behoefte, MM] en steeds vindt men wel wat om het ons nog gemakkelijker te maken” (Berns 1998: 35). Ten tweede stelt Hegel dat de mens een “middenterm” plaatst tussen zijn behoeftes en de middelen om erin te voorzien. Deze middenterm is de *arbeid*, ofwel het ‘maken’ van Aristoteles. Belangrijk hierbij is dat de mens “voor een gegeven behoeftebevrediging niet aangewezen [is] op een bepaald middel, maar [...] daartoe ook een ander middel [kan] aanwenden of met een gegeven middel andere behoeften stillen” (Berns 1998: 35-36). Gevolg van deze afstand tussen de mens en zijn bevredigingsmiddelen is dat hij de arbeid – of, om een modernere term te gebruiken: het productieproces – waardoor deze middelen worden voortgebracht, kan onderzoeken en verfijnen, wat leidt tot arbeidsdeling. Gevolg hiervan is de mogelijkheid tot productie van nieuwe bevredigingsmiddelen om te voorzien in nieuwe behoeften, wat weer aanleiding is tot verdere arbeidsdeling; enzovoort, enzovoort *ad infinitum*.

Op basis van bovenstaande stelt Hegel dat de economie een algemeenheid vormt binnen de openbare samenleving en hier dus niet langer van afgescheiden is of in ieder geval dient te worden, zoals bij Aristoteles. Deze algemeenheid zou blijken uit de

verwevenheid van het hierboven beschreven proces met het alledaagse leven. De toenemende arbeidsdeling maakt dat het individu steeds afhankelijker wordt van anderen in zijn behoeftebevrediging. Het spitst zich namelijk steeds meer toe op één punt in het productieproces van één product en is dus niet in staat zelf alle producten voort te brengen om in de eigen behoeftebevrediging te voorzien. Ondertussen moet het individu zich vanwege dit proces steeds meer schikken naar de wensen van het productieproces en de behoeften van de ander in zijn doen en laten. Gevolg hiervan is dat het individu door zijn gedwongen deelname in dit proces ‘vermaatschappelijkt’. Het heeft geen keus dan deel te nemen aan de openbare samenleving, aangezien het anders geen toegang heeft tot het zo nauw met deze samenleving verweven productieproces en dus, wederom, geen (volledige) behoeftebevrediging kan bereiken.

Deze algemeenheid blijft volgens Hegel zolang zij aan zichzelf wordt overgelaten enkel wat hij noemt ‘abstract’, vanwege de volgende reden. De logica van eindeloze arbeidsdeling en vermenigvuldiging van behoeften en hieraan beantwoordende bevredigingsmiddelen brengt een algemene structuur in de economie die het werk is van wat Hegel het verstand noemt. Dit onderscheidt hij van de rede in dat voor het verstand “een veelheid van gevallen onder een regel [vallen] zonder dat daarmee hun onderscheid recht wordt gedaan.” (Berns 1998: 37) Concreet leidt dit tot een economische impasse, door Berns als volgt beschreven:

Indien we aannemen dat een steeds grotere arbeidsdeling gepaard gaat met een steeds grotere productiviteit en een steeds grotere kapitaalintensiteit, dan neemt bij gegeven fysieke productie [...] het aantal arbeiders [...] relatief af. De uitgestoten arbeiders proletariseren [...]. Het toegenomen nationale product vloeit naar de kapitalisten. (Berns 1998: 37-38)

Vanwege het onvermogen tot onderscheid – in dit geval, tussen sociale klassen – van de door het verstand gestuurde economie wordt de vermaatschappelijking die zij in gang zet uiteindelijk ontwricht door groeiende sociale ongelijkheid als gevolg van ongelijke inkomensverdeling. Hiermee wordt terugkeer van de ingezette waarde geblokkeerd, in ieder geval voor een deel van de bevolking; de economische kringloop kan zich dus niet naar behoren afsluiten en verliest zich in eindeloosheid.

Al is de economie bij Hegel in tegenstelling tot bij Aristoteles een functioneel deel van de samenleving, blijft zij dus, zoals bij Aristoteles, wankel en onaf. Om zich te voltooien heeft zij de rede nodig, aangezien voor deze “de gevallen ook onder een regel [vallen] maar bovendien [...] nu ook in hun onderscheid tot hun recht [komen]. Daarmee wordt dus voltooid wat voor het verstand nog slechts abstract is en daarom eindeloos kan doorgaan” (Berns 1998: 37). De rede neemt bij Hegel de vorm aan van de staat, aan wie de economie ten aller tijden ondergeschikt dient te zijn om in goede banen te worden geleid. Hegels wijze van begrenzing van de economie valt dus uiteindelijk nog steeds te rijmen met die van Aristoteles, die haar wenst te laten voorzien in de mogelijkheid tot het goede leven in de polis – Berns geeft nota bene elders aan dat Hegels vroege schrijven over de samenleving “de Griekse conceptie van de *polis* als levende eenheid van de burgers in een stadscultuur” (Berns 1998: 188) verdedigt en dat de man aan het eind van zijn leven na enkele omwegen terugkeert naar zijn “aanvankelijk Aristotelisch uitgangspunt” (Berns 1998: 192).

2.3 De economische rationaliteit als hoogste instantie

2.3.1 Filosofie en waarde

De hierboven beschreven verhouding tussen de economische rationaliteit en de moderne samenleving, waarbij “de beperktheid van de economische rationaliteit bevestigd en de vervollediging van de rede buiten de economie gezocht” worden, heeft in wezen “Van begin tot eind [...] het ‘westerse denken’” over economie gekarakteriseerd (Berns 1998: 156). In de jaren na Hegels dood in 1831 ziet Berns echter een ontwikkeling binnen het filosofisch denken die de genoemde verhouding een significant ander karakter zal geven. Deze ontwikkeling zet ik hieronder kort uiteen: hiermee neem ik een korte omweg via de geschiedenis van de filosofie, die echter gemaakt moet worden om de in paragrafen 2.3.2 en 2.3.3 uiteengezette ideeën adequaat te verantwoorden.

Deze ontwikkeling is het gevolg van de inpassing van de term ‘waarde’ binnen de filosofie. “Sinds de Griekse filosofie”, zo vertelt Berns, was waarde enkel “een

fundamentele categorie om over de economie na te denken” (Berns 1998: 158); in paragraaf 2.1 hebben we gezien hoe inzet van waarde de motor is van de beweging van de economische rationaliteit en in paragraaf 2.2.1 hebben we het onderscheid gezien tussen ‘gebruikswaarde’ en ‘ruilwaarde’.

De status van ‘waarde’ als enkel economische term verandert echter in de tweede helft van de negentiende eeuw, wanneer de term naar het filosofische discours wordt overgeheveld door Rudolf Hermann Lotze. Deze ingreep zag Lotze als noodzakelijk vanwege de opbloei van het positivisme en de herformulering door deze stroming van wat voor de filosofie ‘waar’ mag heten. Zoals Berns ons vertelt, is

waarheid een eigenschap van het oordeel [van de subjectiviteit] en heeft [het] dus een subjectieve oorsprong. Onder bepaalde condities stemt het voorwerp van deze subjectieve oordelen overeen met de werkelijkheid en verdient dan gewaardeerd te worden als ‘waar’. (Berns 1998: 158)

Bij het positivisme is deze overeenstemming enkel mogelijk als het voorwerp van het oordeel de status van feit heeft. Voor Lotze is dit problematisch, aangezien in dat geval morele, esthetische en logische oordelen nooit waar kunnen zijn; dergelijke oordelen zijn immers geen feiten. Lotze stelt dus dat naast waarheid ook ‘geldigheid’ als criterium van het oordeel genomen moet worden. De dingen die aan dit criterium voldoen verleent Lotze hierbij niet de status van ‘feit’ maar die van ‘waarde’. Zo hoopt hij “voorwerpen veilig te stellen die weliswaar niet het statuut van een feit hebben, maar desalniettemin een aanspraak op objectiviteit kunnen maken” (Berns 1998: 158).

2.3.2 Heidegger, Nietzsche en de Wille zur Macht

In de op deze filosofische ingreep volgende jaren, is er door tal van denkers en stromingen op ingehaakt – onder andere door Martin Heidegger. Heidegger, zo vertelt Berns, stelt dat we aan de hand van Lotze’s waardeconcept twee verschillende soorten werkelijkheid aan de dingen toe kunnen kennen. Bij dat wat als objectief feit in de werkelijkheid bestaat is dit het ‘zijn’. Bij de genoemde morele, esthetische en logische oordelen – kort gezegd, *idealiteiten* – is dit, zoals we hebben gezien, de ‘geldigheid’.

Heidegger vraagt zich hierbij af hoe we deze geldigheid kunnen herkennen. Dit is niet mogelijk “op grond van een verhouding van het bewustzijn met de wereld buiten het bewustzijn” (Berns 1998: 160); van deze wereld hebben we namelijk enkel bewustzijnsvoorstellingen die constant veranderen en voor ieder mens anders zijn. Heidegger stelt dat zo’n voorstelling alleen geldig is en niet enkel een product van ons eigen bewustzijn, wanneer zij zich als ‘bestendigheid’ voordoet. Dit wil zeggen dat zij door de tijd heen en van persoon tot persoon hetzelfde blijft, en dus niet onderhevig is aan de genoemde veranderlijkheid en subjectiviteit.

In deze door Lotze gestelde en door Heidegger uitgewerkte definitie van het filosofisch waardeconcept is wel steeds een subjectiviteit nodig die de bewustzijnsvoorstelling, door tijd en ruimte kan observeren en zo kan bepalen of de voorstelling al dat niet bestendig mag heten. Het criterium van bestendigheid is echter niet alleen van toepassing op de idealiteiten maar ook op de dingen; ook van deze kan enkel gezegd worden dat ze ‘zijn’ als ze zich als bestendigheid voordoen. De beoordeling op bestendigheid van de dingen door de subjectiviteit gaat dus vooraf aan de verwerkelijking van de dingen. Dit voorafgaan is bij Heidegger een uitvloeisel van Plato, bij wie “de idealiteit van de dingen” vooraf gaat “aan hun zintuiglijk bestaan”. De dingen zijn “in hun veelvoudigheid en veranderlijkheid [...] niet meer dan schaduwen van Plato’s ideeën” (Berns 1998: 161); denk aan het bekende voorbeeld van de stoel van de timmerman versus het idee van de perfecte stoel. Bij Plato is het idee dus het subject, aangezien het bepaalt hoe de dingen in de werkelijkheid vorm worden gegeven. Descartes brengt hier volgens Heidegger verandering in. Hij “bepaalt de aprioristische idealiteit die door Plato werd ingevoerd als voorstelling” en bij hem is “datgene wat vooraf gaat” niet het idee maar “de subjectiviteit van de mens die zich altijd de dingen voorstelt, dankzij welke de dingen in de objectiviteit kunnen treden” (Berns 1998: 161). Kortom, in de voorstelling van de dingen en idealiteiten gaat de subjectiviteit van de mens vooraf aan hun verwerkelijking: “de subjectiviteit [is] niet alleen ‘de bepalende grond van het zijnde als objectiviteit en voorstelbaarheid [...] maar tegelijkertijd ook de grond van het wezen van het [...] zijnde in de werkelijkheid” (Berns 1998: 162). *Suffice to say* dat deze heerschappij over de “vervlechting van voorstelling en verwerkelijking” (Berns 1998: 162) aanzienlijke macht toekent aan de subjectiviteit.

Heidegger ziet deze macht vervolmaakt worden in Nietzsches idee van de *Wille zur Macht* ofwel de machtswil. Travis J. Denneson geeft de volgende beknopte samenvatting van de werking van de machtswil:

Every action toward another individual stems from a deep-down desire to bring that person under one's power in one way or another. Whether a person is giving gifts, claiming to be in love with someone, giving someone praise, or physically harming someone, the psychological motive is the same: to exert one's will over others. [...] Growth, self-preservation, domination, and upward mobility are some of the basic elements of this will, which everything in the world exhibits, according to Nietzsche. (Denneson 2006)

Volgens Heidegger streeft Nietzsches machtswil niet zozeer naar macht die er los van staat, maar zijn macht en wil met elkaar verweven. De uitoefening van de machtswil impliceert namelijk dat enige mate aan macht al aanwezig is om te voorzien in deze uitoefening; als iets absoluut geen macht heeft, heeft het namelijk ook geen macht om enige vorm van wil uit te oefenen. De machtswil wil dus in wezen niets anders dan de macht die zij is behouden en uitbreiden en stelt dus vanuit de macht van haar subjectiviteit automatisch de mogelijkheidsvoorwaarden die hierin kunnen voorzien. Deze voorwaarden noemt Nietzsche 'waarden'. Het oordelen van de subjectiviteit naargelang het hierboven beschreven proces verwordt hiermee namelijk tot een appreciatie, een waardering met oog op behoud en verwerving van macht. Hierbij is het zaak dat de machtswil "rekening [houdt] met de omstandigheden en de gelegenheden [uitbuit] die zich voordoen" (Berns 1998: 163) en dat de waardering zo wordt gemaakt dat de machtswinst maximaal is.

2.3.3 De economische rationaliteit als machtswil

Met deze uitwerking van het filosofisch waardeconcept en haar koppeling aan Nietzsches machtswil zijn we uiteindelijk volgens Berns "weer terug bij de economische conceptie waarin waarde niet 'geldt' maar loutere appreciatie uitdrukt" (Berns 1998: 163). De werking van het waarderen van de dingen door de subjectiviteit is, wanneer gedreven

door de machtswil, namelijk in wezen niet anders dan de werking van de economische rationaliteit. Net zoals de machtswil zo handelt dat de mogelijkheid tot behouden en verwerving van macht geoptimaliseerd wordt, opereert de economische rationaliteit zo dat de mogelijkheid tot behoud en verwerving van kapitaal gemaximaliseerd wordt. In deze werking van de machtswil valt een duidelijke parallel te trekken naar de in paragraaf 2.2.1 besproken voorkeur van de economische rationaliteit voor de ruilwaarde boven de gebruikswaarde. De machtswil, zoals gezegd, waardeert op basis van appreciatie – een variabele die, gelijk de ruilwaarde, het voorwerp niet eigen is, maar gebaseerd is op in hoeverre het in de ogen van een subject in machtsvergroting kan voorzien. Hierbij gaat de machtswil voorbij aan het zijn of de geldigheid – variabelen die, gelijk de gebruikswaarde, wel eigen zijn aan het voorwerp, “waarden op zich’ aan wier geldigheid de subjectiviteit zich onderwerpt” (Berns 1998: 163). Dit proces van machtsbehoud en -vergroting beschrijft hiermee de kringloop die in paragraaf 2.1 werd gesteld als ideaal van de economie: “Dit proces, dat door niets buiten deze verwerving van meer macht begrensd wordt, is dan ook eeuwig en eindeloos en betreft de machtswil steeds opnieuw op zichzelf. [...] En de eindeloosheid, waarin zowel Aristoteles als Hegel de beperktheid van de economische rationaliteit tegenover de metafysische rede zagen, voltooit deze juist” (Berns 1998: 162).

Met deze gelijkstelling aan de machtswil heeft de werking van de economische rationaliteit “een omvattende en metafysische betekenis” gekregen (Berns 1998: 163). Wanneer Berns dus stelt dat de machtswil in haar macht over de mogelijkheidsvoorwaarden waaronder hij uitgeoefend wordt “het ideaal van de zelfverantwoording” realiseert (Berns 1998: 162), mag worden gesteld dat de economische rationaliteit hetzelfde doet in haar manipulatie van de omstandigheden met als doel maximale winst te behalen. De economische rationaliteit hoeft en kan dus niet meer beperkt worden door een hoogste instantie als God, de staat of het goede leven in de polis, aangezien zij vanwege de alomvattendheid die zij met de machtswil deelt al een instrumentale rol speelt in de werking van al deze instanties. De economische rationaliteit is zelf de hoogste instantie geworden, het hoogste goed en dus de verpersoonlijking van de rede. De economische rationaliteit als machtswil bepaalt dus zelf wanneer het doel van een manier van handelen en samenleven verantwoord is; en met bovenstaande in

gedachten zal dit doel alleen gezien worden als verantwoord als het voorziet in enerzijds behoud en anderzijds verwerving van geldelijke winst al dan macht. In hoofdstuk 4 zullen we zien hoe en in hoeverre de economische rationaliteit als machtswil binnen *Noorderlicht* werkzaam is en wat dit voor de interpretatie van de roman betekent.

DE ROMAN OP ZICH: FORMELE ANALYSE

Alvorens mijn interpretatie te geven van *Noorderlicht* in het licht van het historisch kader en het theoretisch kader, geef ik in dit hoofdstuk een formele analyse van enkele van de basisaspecten van de roman, naargelang de methode uit *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten* (1999). Ik vang aan met een beknopte samenvatting en bespreek vervolgens de vertelsituatie, de ruimtewerking, de personages en de thematiek. Deze analyse zal niet exhaustief zijn; om de hoofdvraag van dit onderzoek niet uit het oog te verliezen zal ik me grotendeels beperken tot de zaken die ik van belang acht in directe relatie ertoe. Zo vormt dit hoofdstuk veelal een inventarisatie van zaken die in het volgende hoofdstuk aan de hand van het historisch kader en het theoretisch kader nogmaals aan bod zullen komen.

3.1 Beknopte samenvatting

Noorderlicht is de geschiedenis van de familie Valcoog, twee broers en drie zusters - Johannes, Welkom, Luca, Marvèdie en Aga – en hun familiebedrijf, De Leydsche IJzerhandel. De roman vangt aan met een verslag van het verleden van het bedrijf en de familie. Hierbij wordt de meeste aandacht besteed aan de jongste van de kinderen, Aga, directrice van de IJzerhandel. Haar tot filosoferen geneigde broer Johannes reflecteert over de vreemde kracht die van haar uitgaat, via welke ze haar broers en zusters tot zich bindt. Vreemd genoeg wil ze dat het gezin in ‘onvruchtbaarheid’ ten gronde zal gaan.

Al gauw ontmoeten we de uit het volk geboren zakenman Hugo van Delden, eveneens gefascineerd door de mysterieuze Aga, die via zijn ouders in bezit is geraakt van een groot pakket aandelen in het bedrijf. Vanwege de economisch zware tijden gaat het slecht met het bedrijf; Hugo biedt aan om Aga's co-directeur te worden zodat ze de IJzerhandel er samen weer bovenop kunnen brengen. Aga wijst het aanbod af, het idee

niet duldende dat een non-Valcoog in de directie van het bedrijf zal komen. Vervolgens besluit Hugo samen met zijn vriendin, Adeline de Valleije Oofke – die een hekel heeft aan Aga vanwege Hugo's fascinatie door de jonge Valcoog – om alles op alles te zetten het directeurschap via aandeelhoudersstemmen van Aga af te pakken. Hugo misbruikt zijn rol als gedelegeerd commissaris van de firma om Aga te schorsen en de twee partijen verklaren elkaar de oorlog.

De twee zetten alles op alles om zoveel mogelijk aandeelhouders op hun hand te krijgen. Tijdens de aandeelhoudersvergadering in het oude winkelpand, gesloten sinds het bedrijf is omgezet tot groothandel, lijkt het alsof Aga een goede kans maakt om de stemming te winnen en op de troon te blijven. Wanneer zij er echter achterkomt dat Hugo haar tijd heeft gegeven de contracten van haar broers bij het bedrijf veilig te stellen voor hij haar schorste besluit ze in haar ontreding plots zelf ontslag te nemen. Waarom is onduidelijk – wellicht uit trots? Hoe het ook zij, het bedrijf raakt in handen van Hugo.

Zonder Aga als directrice gaat het met het bedrijf hoe langer hoe slechter. Aga zelf maakt ondertussen ook een slechte tijd door: zij wordt ziek en komt wekenlang haar slaapkamer niet uit. In de afwezigheid van haar mysterieuze aantrekkingskracht drijft het blok van de familie uit elkaar. Welkom, Johannes en Marvédie laten zich tot relaties en welhaast tot huwelijk verleiden en Luca begint zich met onpure types in te laten.

Uiteindelijk verliest Hugo echter de interesse in De Leydsche IJzerhandel en doet hij via via zijn aandelen over aan een ondertussen goed geheelde Aga. Zij keer terug als directrice, wat direct een opleving van het bedrijf als gevolg heeft. Ook brengt zij haar familieleden weer onder haar onbepaalde invloed. De roman eindigt na een samenkomen van het vijftal rond de steen van het familiegraf waar zij uiteindelijk allen zullen rusten. De filosofisch ingestelde Johannes vergelijkt de familie met het noorderlicht: immens en indrukwekkend, doch kil, vaal en veraf, voor het leven onnodig.

3.2 Vertelinstantie

3.2.1 Soort verteller

Er is in *Noorderlicht* sprake van afgezwakt auctoriaal vertellen, naargelang de definitie van Erica van Boven en Gillis Dorleijn: “Met de benaming van auctoriaal vertellen duiden we [...] teksten aan die in de derde persoon worden verteld en waarin de vertelinstantie niet gedramatiseerd (auctoriaal) is, maar wel commentaar geeft” (Van Boven & Dorleijn 2013: 231). Deze definitie valt nauw te rijmen met de verteller in *Noorderlicht*, die – zoals vaak het geval is met de verteller in Bordewijks werk – het midden houdt tussen een personale en een auctoriale verteller. De verteller speelt zelf geen rol in het verhaal en wordt slechts eenmaal ondubbelzinnig gedramatiseerd, namelijk in de volgende passage aan het eind van de roman: “Zij [Adeline] verfoeide de barbaar aan *onze* oostgrens [mijn cursivering, MM] gelijk hij [Hugo]” (Bordewijk 1948: 249-250). Hier onthult de verteller dat hij een Nederlander is. Verder is hij in het eerste deel – al wordt hij hier niet gedramatiseerd – duidelijk aan het woord in het relaas over de voorgeschiedenis van de Leydsche IJzerhandel en familie Valcoog. Desalniettemin is hij in de roman als geheel geenszins vaak genoeg en nadrukkelijk genoeg aanwezig om auctoriaal te zijn.

Dit, gecombineerd met de vaak scenische presentatie van het verhaal en het veelvoudig gebruik van *erlebte Rede* in de overige vier delen, zou duiden op een personale vertelsituatie. Dit mag echter ook niet het geval heten. Bij de personale vertelsituatie “lijkt het [soms] alsof het verhaal helemaal niet verteld wordt, alsof de handeling zich vanzelf ontrolt” (Boven & Van Dorleijn 2013: 226). Dit is in *Noorderlicht* geenszins het geval: de verteller is vaak niet zeer nadrukkelijk aanwezig, maar de lezer krijgt nooit de kans te vergeten dat hij er wel degelijk *is*. Subtiel ingeweven vertellerscommentaar herinnert de oplettende lezer doorgaans terloops aan de vertellers aanwezigheid. De verteller toont zich bovendien alwetend: hij heeft inzicht in de gedachten en gevoelens van personages en kennis van dat waar zij geen weet van hebben. Na uiteenzetting in *erlebte Rede* van wat een personage over een onderwerp *wel* weet gaat hij bovendien soms over tot uiteenzetting van wat het personage er *niet* over weet. Deze overgang is soms vrij subtiel en dus makkelijk te missen. Zo worden Hugo’s

overpeinzingen omtrent Aga's manipulatie van Adeline in de zaak omtrent mevrouw Glerum als volgt afgesloten: "Hugo vermoedde de oorzaken; hij zou nimmer de toedracht weten" (Bordewijk 1948: 169). Vervolgens gaat de verteller over tot uiteenzetting van deze toedracht. Soms blikt hij ook vooruit op de toekomst: zo vermeldt hij aan het eind van deel drie dat "als Hugo reeds eer, Adeline zich in dit huis [van de familie Valcoog, MM] niet meer [zou] vertonen" (Bordewijk 1948: 189).

3.2.2 *Vertellerscommentaar*

Het vertellerscommentaar in *Noorderlicht* lijkt vaak voort te vloeien uit de erlebte Rede en andersom, waardoor het bij sommige overpeinzingen moeilijk is om te *pinpointen* wiens denkbeelden we hier uiteen gezet krijgen: die van een personage of die van de verteller. Dit zijn we bijvoorbeeld in de volgende passage:

En hij zag de blik van Johannes in een extase, doch tegelijk uitermate rustig, voor Aga geknield. Het maakte Hugo opeens razend. Daar had je het weer! Daar was die onguurling die van kindsbeen al zijn zuster had aanbeden [...]. Juist wende hij niet het hoofd, maar het oog naar hem toe. Hun blikken stieten als vuurstenen samen, *de blikken van medeminnaars. Hoe voorzichtig anders in oordeel waar het beginselen betrof, was Hugo thans in staat Johannes van het ergste te beschuldigen* [mijn cursivering, MM]. (Bordewijk 1948: 92)

Tot en met de gecursiveerde tekst wordt er duidelijk gefocaliseerd vanuit Hugo: we krijgen verslag van zijn acties en gedachtes zoals hij deze ervaren zal hebben. Het is echter onwaarschijnlijk dat Hugo zichzelf en Johannes hier bewust als 'medeminnaars' beschouwt, aangezien hij zich door de roman heen er maar vaag bewust van is dat gevoelens van liefde gemengd zijn in zijn fascinatie voor Aga – dit mengsel realiseert hij zich pas expliciet met zijn tweetal dromen over Aga aan het eind van de roman, zoals ik in paragraaf 3.4.2 en hoofdstuk 4 nog zal bespreken. Ook is het onwaarschijnlijk dat Hugo in zijn woede de discrepantie ziet tussen zijn normale voorzichtigheid in het beschuldigen en zijn huidige bereidheid om Johannes te veroordelen. Het is juist de *verteller* die via commentaar in deze passage de onderliggende drijfveren van Hugo's

acties en gedachten blootlegt – maar aangezien de erlebte Rede zo plots in dit commentaar overvloeit is het makkelijk om het te missen.

Er vallen nog enkele scènes aan te wijzen waarbij Hugo's overpeinzingen en het vertellercommentaar op een dergelijke onthullende wijze in de erlebte Rede zijn verweven. Een ander personage waar dergelijk 'overvloeien' vaak bij voorkomt is Hugo's 'medeminnaar' Johannes. Zoals we nog zullen zien is Johannes doorgaans sterk geneigd om uitgebreid te filosoferen over de hechte eenheid van zijn familie en vooral over hierin voorzienende vreemde krachten die uit lijken te gaan van de jongste zuster Aga, voor wie hij een al even sterke fascinatie voelt als Hugo, zij het van andere aard. In de slotscene aan het graf van de Valcoogs vinden we bijvoorbeeld een passage die aanvangt met de volgende zin: "Want zij zouden hier waarlijk rusten; die ene kleine bond over hun ontzielde lichamen de vervloeking van de op schennis beluste hand." (Bordewijk 1948: 253) Wat volgt is een overpeinzing over hoe Aga tot het nieuwe grafschrift op de steen is gekomen. Aangezien de focalisatie hier niet duidelijk bij één personage licht lijkt het alsof de verteller hier aan het woord is. De passage sluit echter als volgt af: "Terwijl deze gedachten in hem omgingen zweeg Johannes." (Bordewijk 1948: 254) blijkt dus dat we hier een uiteenzetting van Johannes' gedachten over het grafschrift hebben gelezen, terwijl het initieel een bespiegeling van de verteller leek.

De vertellerstekst vertoont vaker overeenkomsten met de erlebte Rede van Johannes' overpeinzingen. Zo gebruikt de verteller enkele malen het woord 'neobarok' om de acties van Aga na haar genezing te duiden – in de zin "Hij kon niet weten dat het de neobarok was die Aga aldus deed handelen" (Bordewijk 1948: 243) is het duidelijk de verteller die aan het woord is. In de hierboven genoemde slotscene komen we dit woord echter ook tegen in de bespiegelingen van Johannes: "In dit grafschrift, peinsde hij [Johannes], heeft Aga zichzelf overtroffen; het betekent zonder twijfel haar subliemste uiting van neobarok" (Bordewijk 1948: 254). Ook tekenend is de opmerking van de verteller tegen het eind van het eerste deel dat "de boedelbeschrijver der bewoners [...] bij meerdere beschouwing nog veel meer [zou] hebben kunnen optekenen" (Bordewijk 1948: 38). De verteller refereert hier terloops aan zichzelf, maar Johannes' bespiegeling over de familie en Aga die op deze opmerking volgt, borduurt als zodanig op het relaas

van de verteller voort dat deze boedelbeschrijver net zo goed Johannes had kunnen zijn. In het eerste deel wordt nota bene weinig verklaard dat Johannes niet zou kunnen weten. Dit verband wordt nog eens benadrukt wanneer Johannes aan het eind van de roman de familieleden voor zijn geestesoog nog eens de revue laat passeren. Zijn beschrijving van Marvédie als “telescoopvis” en zijn opmerking over het contrast tussen Welkoms grote schedelinhoud en “kleinste verstand”, om er twee te noemen, komen welhaast exact overheen met de beschrijvingen van de familieleden die door de verteller in het eerste deel gegeven worden. Dit wil niet zeggen dat de verteller en Johannes een en dezelfde zijn; zo kan Johannes uiteraard op geen enkel punt in de tijd inzicht hebben gehad in de gedachten en gevoelens van andere personages als Hugo en Adeline. Desalniettemin geeft de opvallende mate van overlap tussen de twee de bespiegelingen van Johannes een grote interpretatieve waarde, waardoor deze ons meer vertellen over wat er achter de door hem becommentarieerde romangebeurtenissen steekt dan de puur subjectieve bespiegelingen van de andere personages.

Verder is het opvallend dat het vertellerscommentaar dat het duidelijkst losstaat van de bespiegelingen van de personages en dus zonder meer de mening van de verteller verkondigt, vaak betrekking heeft op het verschil tussen sociale standen. We zien dit bijvoorbeeld bij de eerste verschijning van Ant Bessenboel. De verteller deelt ons mede dat “standsverschil” Welkom niks zegt en dat hij zich aangetrokken voelt tot “het lagere, het laagste volk” – dus heeft hij zich in deze “verschrikkelijke” volkswrouw “vastgebeten” (Bordewijk 1948: 97). Vervolgens beklagt de verteller zich over de aanwezigheid van achterbuurten als die waar Ant woont in Katwijk. De woningen in deze buurten omschrijft hij als “de meest denkbaar primitieve behuizing” (Bordewijk 1948: 97). De vader van Hugo wordt bij zijn eerste optreden omschreven als insect; ook wordt gewezen op zijn contentheid met het allersimpelste leven binnenshuis en op de kleinburgerlijkheid van zijn interieur. Ondertussen wordt wel zijn ijverigheid geprezen: hij is nota bene “onder de ijverige insecten [...] een der ijverigste en gelukkigste” (Bordewijk 1948: 54). (In de insectmetafoor zit overigens een interessant verband met Hugo, wiens gedachten zich tijdens zijn bezoek aan de Pluvier als “insektenpoten” over Katwijk uitstrekken (Bordewijk 1948: 86).) Elders worden de ouders van Hugo

omschreven als “zeer kleine gegoede mensjes in zeer lelijke huisjes” (Bordewijk 1948: 207). Tegenover de ouders van Adeline lijkt de verteller opvallend positief te staan: hij laat weten dat zij vanuit hun “adeldom van geest” niet de bedoeling hebben de simpele burger te imponeren en hij klinkt goedgeluimd in zijn beschrijving van de oude Valleije Oofke als een “gentleman” (Bordewijk 1948: 110-112).

3.3 Ruimtewerking

3.3.1 De Pluvier

De verschillende locaties waarop de verhaalde gebeurtenissen van *Noorderlicht* zich onvouwen spelen, naast hun functie als achtergrond voor deze gebeurtenissen, vaak een belangrijke rol via ruimtewerking. De eerste hiervan is het huis van de familie Valcoog te Katwijk: ‘De Pluvier’. De familie Valcoog is initieel, zoals de verteller ons laat weten, woonachtig in het oude woonhuis dat deel uitmaakt van de percelen van de Leydsche IJzerhandel; hierover meer in de volgende paragraaf. Wanneer de moeder echter langzaam longklachten begint te ontwikkelen, raadt de dokter van de familie hun aan om dichterbij zee te gaan wonen. Aldus verhuist het gezin naar Katwijk aan Zee. Hier koopt de vader “een lelijke bakstenen villa met een onbeduidend lapje voortuin, maar aan de strandboulevard en dus met een onbelemmerd uitzicht op zee en strand” (Bordewijk 1948: 14). (Deze nabijheid van de zee wordt benadrukt in de naam van het huis: ‘De Pluvier’, de Franse naam is voor een vogelsoort die veelal in de branding van stranden te vinden is.) Mede als gevolg van de lelijkheid van het huis maakt het “een ongestuvige, bij slecht weer bovendien een sombere indruk” (Bordewijk 1948: 14). Bouwkundig zit het bovendien niet stevig in elkaar, afkomstig als het is uit “een tijd toen men het degelijk bouwen verliet en tevens aan een nieuwe stijl nog niet toe was” (Bordewijk 1948: 14-15). De Valcoogs doen ook weinig moeite om het huis te onderhouden – zelfs met het kleine lapje voortuin wordt niks gedaan, waardoor het verwordt tot “het meest barre lapje grond aan de strandboulevard, zand met wat helm” (Bordewijk 1948: 14).

Qua interieur is het huis niet veel aantrekkelijker dan van buiten. De vele kamers zijn welhaast ieder klein en ongeriefelijk en het slecht verlichte trappenhuis wordt

meerdere malen omschreven als “naargeestig”. Een uitzondering is de grote erkerkamer, door de oude Valcoog gebouwd aan de westzijde van het huis en voorzien van “drie grote ramen, op het Noordwesten, het Westen, het Zuidwesten. Door het middelste, grootste raam had men een machtig panorama over het water” (Bordewijk 1948: 14). Aan dit indrukwekkend zeegezicht zou de kamer “een zekere adeldom” ontleen. We horen dan ook dat wie “deze kamer betrad, na de benepen vestibule te zijn gepasseerd [...] altijd weer een gevoel [kreeg] van verwijding, van bevrijding, bij eerste bezoek van hoogst plezierige verassing (Bordewijk 1948: 15). In deze kamer komt de familie vaak samen, de ruimte wordt dan ook omschreven als het “heiligdom” van het huis. Dit wetende prijst Hugo zich gelukkig wanneer tijdens zijn bezoek de kamer voor hem ontsloten wordt via een uitnodiging tot een kopje thee door Marvédie. Desalniettemin meent hij vanuit zijn fascinatie door Aga dat de kamer bij haar ontbreken eigenlijk “doodgewoon” en “niet vol, niet af” is (Bordewijk 1948: 84, 85); gelijk de familie Valcoog heeft de kamer Aga nodig om zich compleet te maken.

Een welhaast belangrijkere ruimte dan het heiligdom van de erkerkamer is echter de kamer van Aga. Adeline, die van het kamertje gruw, ziet de ruimte als een “klein, somber, bedompt rookhol vol grijze damp” (Bordewijk 1948: 155). Inderdaad is het zo dat Aga de tijd op haar kamer veelal rokend doorbrengt. Bij Hugo’s bezoek aan het kamertje treft hij haar dan ook “in slecht licht, in veel rook” (Bordewijk 1948: 76) – wellicht een verbeelding van de nevelen die haar mysterieus, onbepaalbaar persoon omhullen in de ogen van de andere personages. Het kamertje is slecht opgeruimd en slordig ingericht, maar toch een van de meest plezierige in het huis om in te wonen, met een fraai uitzicht op zee. De ruimte lijkt dezelfde functie te vervullen als Aga’s eveneens wanordelijke kantoor in de oude bedrijfspcelen: het is een plek waar ze zich van de wereld kan afsluiten, tot rust kan komen en haar krachten kan verzamelen. Niet voor niks is het dat ze voor zichzelf “altijd een afzonderlijk slaapvertrek [had] gezorgd; ze dulde des nachts niemand naast zich” (Bordewijk 1948: 202). We zien dan ook dat ze na haar ontslag het merendeel van haar tijd hier doorbrengt en soms dagenlang niet naar beneden komt. Hier verliest ze zich aan het uitzicht op zee en aan de acute transpiratieziekte, die ze vervolgens overwint; uiteindelijk komt zij sterker dan ooit te voren uit het

bovenkamertje voort. Gelijk het kantoortje is de kamer haar “hol tijdens het noodweer der ziel” (Bordewijk 1948: 179).

Meerdere malen in de loop van de roman wordt duidelijk gemaakt dat de Valcoogs zich met de verhuizing naar dit lelijk bouwwerk grondig van de buitenwereld hebben afgezonderd. “Het was hier in Katwijk overigens een beroerde boel”, zo reflecteert Welkom. Ze hebben er praktisch geen kennissen en Leiden ligt op een te verre afstand om het bekende volk uit de oude stad geregeld op te zoeken. “In Leiden was het anders geweest”, zo peinst hij; “Daar was zijn vader lid van de sociëteit, hijzelf later ook. Maar toen zij hier kwamen wonen veranderde dat” (Bordewijk 1948: 95). Kortom, nog in Leiden wonend was het gezin deel van de samenleving, deel van de gegoede burgerij; eenmaal in Katwijk voelt het zich afgezonderd, alleen en maakt het nergens meer deel van uit. Hierbij mag wel gezegd worden dat Welkom aan deze bespiegeling toevoegt dat zij in Leiden ook niet veel échte vrienden hadden gehad en dat “hun omgang met talloze mensen hoogst oppervlakkig was geweest”. Alle uitgebreide omgang met anderen werd toen al veelal door de zaak gemotiveerd: “Van lieverlede stierf de omgang met anderen, voor zover niet geëist door het bedrijf” (Bordewijk 1948: 96). De verhuizing kan dus gezien worden als voltooiing van een proces van afzondering dat al goed en wel in gang was toen de familie nog in Leiden woonachtig was. Ondanks Welkoms zojuist geciteerde twijfels lijkt de familie hier over het algemeen niet om te malen; soms lijkt het zelfs alsof ze de afzondering actief trachten te bewaken. Zo maakt Johannes uitgebreid bezwaar tegen Hugo’s eis om de boekhouding van de zaak, die hij nu al jaren op zijn slaapkamer in de Pluvier verzorgt, terug te verhuizen naar het bedrijfskantoor. We hebben al gezien dat Hugo zich bij zijn bezoek gelukkig prijst de erkerkamer te mogen bezoeken; hij mag überhaupt van geluk spreken over bezoekrecht te beschikken, aangezien anderen, zoals Ant Bessenboel en de kinderen die Welkom bij haar verwekt heeft, de toegang tot het huis geheel ontzegd wordt.

3.3.2 De Leydsche IJzerhandel

Zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien, wordt de Pluvier omschreven als een somber, ongastvrij huis waar een drukkende atmosfeer heerst. De andere locatie van

belang die sterk met de Valcoogs in verband staat, namelijk de percelen van de Leydsche IJzerhandel, doet hier niet voor onder. Het oude winkelpand, een in het heden van het verhaal weinig gebruikt deel van de percelen maar niettemin de “de plek waar de affaire was geboren”, is “van nature donker, en bezat enige statigheid van neerdrukkend karakter”. Later wordt een hele reeks bijvoeglijk naamwoorden in de beschrijving opgesomd: de winkel is “somber, zindelijk, wijd, ruim, duister”, enzovoort. Dit pand – gesloten sinds de omzetting van het bedrijf tot naamloze vennootschap en groothandel – is afkomstig uit een andere tijd, getuige het feit dat de fijne houten meubels door een “onbekende timmerman [...] met liefde voor het ambacht” vervaardigd zijn. Deze liefdevolle ambacht maakt dat het geheel “leefde [...] door de persoonlijkheid van zijn schepper en doordat het vervaardigd was van levende materie”; toch is het een herinnering aan een “onherroepelijk afgesloten verleden” (Bordewijk 1948: 158, 159). Van de overige percelen, de vele pakhuizen en kantoor, worden minder uitvoerige beschrijvingen gegeven, maar gebaseerd op de gegeven informatie klinken deze ook niet bijzonder gastvrij. De kantoorruimen vertonen wel “iets gezelligs door de ordelijke meubilering met goedgeboende en gewreven meubels en blinkende kantoormachines” maar ogen desalniettemin oud, neerslachtig en kil (Bordewijk 1948: 128). De pakhuizen, die Hugo aan het begin van het tweede deel doorkruist op weg naar Aga’s kantoor (waarbij hij bewust de sombere, drukkende oude winkel vermijdt) zijn drukkende kolossen van steen en ijzer, veelal in duister gehuld en vanwege de economische crisis bovendien tot barstens toe gevuld met goederen.

Net als in de Pluvier is de belangrijkste ruimte in de bedrijfspcelen de kamer van Aga: de directiekamer, ver gelegen van de “hartader van het bedrijf” (Bordewijk 1948: 71), in het oude woonhuis van de familie. Zoals in de vorige paragraaf gezegd is de directiekamer voor Aga, idem haar slaapkamer in de Pluvier, een toevluchtsoord waar zij tot rust kan komen in bittere tijden. Zo vlucht zij hierheen na haar onderhoud met Binkershoek over de contracten van Johannes en Welkom. Eenmaal daar slaat ze stevig aan het roken waardoor de kamer al snel in nevelen gehuld wordt, net als ze gewoon is op haar slaapkamer te doen: “Ze stopte een pijpje, later nog een en nog een. De doorrookte kamer werd grijzig, werd grauw” (Bordewijk 1948: 123). Na zich tijdens de vergadering te realiseren dat Hugo haar en haar familie in het conflict door zekere opzettelijke

nalatigheden respijt heeft gegeven vlucht ze eveneens naar de directiekamer, waarbij we de hierboven al geciteerde beschrijving krijgen van de kamer als haar “hol tijdens het noodweer der ziel” (Bordewijk 1948: 179). Hierbij krijgen we te horen dat de directiekamer voor Aga in hoge mate deel uitmaakt van haar persoon: “De kamer was een deel van haar verleden. [...] Dit bleef van haar, dit was zijzelf (Bordewijk 1948: 180). Hugo lijkt zich hier in zijn fascinatie voor Aga eveneens van bewust te zijn. Tijdens haar schorsing verbiedt hij de andere werknemers om de kamer te betreden, zodat zij bij haar vlucht erheen in de pauze van de aandeelhoudersvergadering alles aantreft zoals het bij haar laatste bezoek was. Ook na Aga’s ontslag handhaaft Hugo de status van de kamer als verboden terrein – hij ziet ervan af om de kamer zelf als directeur in gebruik te nemen – en krijgt deze voor hem de status van “zijn museum” (Bordewijk 1948: 210). Bovendien zien we dat Hugo bij zijn enige bezoek aan de directiekamer in de roman “de minnaar van Aga” wordt (Bordewijk 1948: 72), waarmee we voor het eerst een hint krijgen van de vreemd soort liefde die hij voelt voor Aga.

Opvallend bij de beschrijving van de verschillende ruimten van het bedrijf is dat er dikwijls een vreemd soort koud en somber licht door lijkt te spelen. De pakhuizen liggen bij daglicht in een “druilerig licht zonder zon” (Bordewijk 1948: 69); ook in de kantoorruimten kan de zonneschijn niet binnendringen, waardoor “het daglicht in al deze ruimten kil, vaak somber” is (Bordewijk 1948: 128). Wanneer men het oude winkelpand binnentreedt ziet men “in de verte het donker verlevendigd door een ietwat geheimzinnig, zij het kil, schijnsel, waarvan hij de bron niet ontwaarde” (Bordewijk 1948: 159-160). Tijdens pauze van de aandeelhoudersvergadering merkt de advocaat Binkershoek dat de ruimte baadde in een “koel, vreemd aquariumgroen licht” (Bordewijk 1948: 180). De beschrijvingen van dit kille, vreemde licht dat in de percelen van de Leydsche IJzerhandel alom aanwezig is, doet, vooral in de aquamarine tint die zij in het laatstgenoemde citaat aanneemt, denken aan het titulaire noorderlicht. Dit geheimzinnig schijnsel treed elders ook veelvoudig op in de roman, waarbij het vaak expliciet in verband wordt gebracht met de familie Valcoog – en dan specifiek met Aga. De nadrukkelijke aanwezigheid van dit schijnsel in de bedrijfspercelen mag dan ook gezien worden als teken van de innige connectie tussen De Leydsche IJzerhandel en de familie

Valcoog, die later nog uitgebreid aan bod zal komen. Bovendien geeft het de bedrijfsruimten een mysterieus en onnatuurlijk sfeertje – iets dat, zoals we in paragraaf 3.4 zullen zien, ook sterk aan de familie Valcoog zelf kleeft.

3.3.3 De zee

Zoals ik in paragraaf 3.3.1 vertelde is de familie Valcoog voor de aanvang van de tegenwoordige tijd in de roman verhuisd naar een Katwijkse villa met uitzicht op zee. De zee is dus altijd in de buurt voor de familie Valcoog, net buiten de deur; zelfs als zij niet zichtbaar is, is zij altijd hoorbaar, minstens voelbaar. Dit is initieel gedaan ten behoeve van de zwakke gezondheid van de moeder, al horen we dat zij “niet kon bepalen of het verblijf aan zee haar veel goed deed; kwaad evenwel deed het haar in geen geval” (Bordewijk 1948: 14). Maar, of de nabijheid van de zee haar fysieke gezondheid al dan niet goed doet daargelaten, is het voor de lezer duidelijk dat haar geestelijke gezondheid er wel degelijk baat bij heeft. Na de verhuizing begint ze op advies van de dokter dagelijkse strandwandelingen te maken. Hierbij slaat ze nimmer een dag over, *come rain or come shine*. Al gauw begint ze in deze wandelingen plezier te scheppen en na enige tijd worden ze “zelfs een behoefte” (Bordewijk 1948: 16). Naarmate de moeder zich minder met het De Leydsche IJzerhandel inlaat begint ze steeds meer naar het water te trekken. En, ook al blijft het bedrijf nog vaak in haar hoofd spoken, “mevrouw Valcoog die zich van lieverlede van het bedrijf losmaakte” heeft tot aan haar dood “voldoende aan de zee” (Bordewijk 1948: 14).

De moeders fascinatie voor de zee wordt niet gedeeld door haar man – “hij [wandelde] nooit met haar mee, zelfs kwam hij nooit op het strand” (Bordewijk 1948: 16) – maar lijkt wel door te zijn gegeven aan haar kinderen. Zo horen we dat Johannes tussen zijn werk door placht “lang over de zee te staren” (Bordewijk 1948: 29) en dat Luca in tijden van liefdesverdriet kracht zoekt bij “eenzame tochten langs de zee” (Bordewijk 1948: 24). Degene die echter de sterkste hang naar de zee vertoont is Aga, voor wie de zee, net als voor haar moeder, mogelijkheid tot ontspanning lijkt te bieden – sterker nog, iets is waar ze zich in kan verliezen. Nadat het haar en Binkershoek gelukt is de contracten van Welkom en Johannes veilig te stellen voordat Hugo haar kan schorsen, is het eerste wat

ze doet een zwemtocht ondernemen. De werking hiervan wordt duidelijk als reinigend gepresenteerd: “ze zwom de zee een eindweegs binnen, dook, liet zich drijven, en het goede water, de blauwe lustige zee spoelde alles weg uit haar lijf en haar ziel, klamheid, pijn, zorg, angst, en de restanten der woede” (Bordewijk 1948: 125).

Na haar ontslag intensiveert haar obsessie met de zee: hoe meer ze van het bedrijf losraakt, hoe meer ze naar de zee gaat trekken, net als haar moeder voor haar. Naast dagelijkse strandwandelingen – waarin zij dus “onwetend haar moeder [ging] navolgen” (Bordewijk 1948: 195) – begint ze enkele weken na haar ontslag “elke morgen een zeebad te nemen” (Bordewijk 1948: 192). Bij deze zwemtochten blijft ze initieel nog dicht bij de kust maar begeeft ze zich hoe langer hoe vaker richting de diepere wateren. “Haar voet raakte de grond niet meer”, ze laat zich weer drijven en begeeft zich in een andere wereld: “Zij rustte uit op haar rug, en terwijl slechts haar gelaatsvlak vrij lag en haar lijf wiegelde, luisterde ze met dichte ogen in een geheel andere wereld van tonen, waar het zoemde, klokte, klepelde, en brak als glas” (Bordewijk 1948: 193). Dat deze andere wereld haar trekt wordt nog eens duidelijk in het feit dat zij bij haar wandelingen langs zee “meermalen een man tussen de golven” denkt te zien; soms is het zo dat zij “een omspoelde zwartige strandpaal aanzag voor een mens, en deze mens voor een strandpaal”. Hoe dan ook, bij ieder dezer momenten bedenkt ze “Hoe graag [...] ook zij daar gestaan” had (Bordewijk 1948: 196), permanent omgeven door het kolken en golven van de reinigende, rustgevende zee.

Nadat zij ziek wordt is ze niet meer in staat om haar zwemtochten en strandwandelingen voort te zetten, maar toch verlaat de zee haar niet; sterker nog, de band tussen de twee lijkt enkel inniger te worden. Ze draait haar bed zo dat ze constant uitzicht op zee heeft. In haar vele koortsdromen is er altijd “voor haar gevoel de nabuurschap der zee”; in deze dromen voelt ze zich loskomen van de aarde, “drijvend in een bad van dun wit licht”, gelijk ze zich eerder op de zee liet drijven. In de volgende passage, net voor Aga’s ontwaken uit haar lange koortsdromen en de genezing van haar ziekte, wordt de connectie tussen de zee, haar en haar ziektebed nog eens nadrukkelijk aangestipt:

De zee sliep die winter week na week aan één stuk door. Soms trokken hoge vage wolken uit het oosten over haar heen, en sneeuwde het voor Aga's ogen heel lichtjes bij windstil weer dwars door onwezenlijke zonnestralen [...]. En hoogstens ruiste het water zoals de adem van de mens ruist in zijn slaap. Maar op zekere ochtend werd de zee hardhandig wakker geschud; een stevige, heldere meid schudt op die manier een lang beslapen beddetijk [= oude term voor matras, MM]. (Bordewijk 1948: 229-230)

Zowel de zee als Aga hebben een lange, ononderbroken winterslaap doorgemaakt. Hierbij dansen sneeuw en wolken over het water en voor Aga's ogen gelijk vlietende lichtpuntjes voor de gesloten ogen van de slaper dansen bij momenten van half bewustzijn. Het ruisen van het water is gelijk het ruisen van de adem van de slaper, in dit geval de zieke Aga. Bij het ontwaken van de zee wordt deze geschud, gelijk een "lang beslapen" matras. Het is voor de hand liggend de "stevige meid" die de matras schudt op te vatten als Aga (door de roman heen wordt de stevigheid van haar kleine postuur vaak aangestipt). Gesteld kan dus worden dat de zee Aga's bed is geweest tijdens haar ziekte; zij heeft er in haar koortsdromen geestelijk op gedreven gelijk zij voorheen fysiek gedaan heeft. Dat de zee hierbij wederom haar reinigende werking heeft gehad blijkt uit de energie en tegenwoordigheid van geest die Aga na haar ontwaken welhaast meteen weer aan de dag legt. In een paradoxale metafoor wordt dan ook al eerder vermeld dat het tijdens deze moeilijke periode mogelijk de zee is "die haar behoedde voor algeheel uitsterven" (Bordewijk 1948: 202).

3.4 Personages

3.4.1 Het groteske

Alvorens in te gaan op de hoofdpersonages uit *Noorderlicht* geef ik in deze paragraaf een korte uiteenzetting van een kenmerk dat gedeeld wordt door ieder van de deze personages, alsmede door vele andere personages uit Bordewijks oeuvre: het *groteske*. Opvallend aan de personages uit *Noorderlicht* is dat zij soms vrij onnatuurlijk aandoen: er kleeft iets onechts aan ze, iets onvolledigs, alsof ze ieder net iets minder zijn dan de representatie van een geloofwaardig, realistisch mens. Dit ondanks het feit dat zij tot op

zekere hoogte op een meer uitgebreide, realistische wijze geschetst worden dan de vrij abstract blijvende personages uit Bordewijks vooroorlogse korte verhalen, zoals Dal uit “Huissens” (1937), Liut en André uit “Snikhete Nacht” (1937) en Bint uit, wel, *Bint*. Deze onwennigheid is deels het gevolg van het gebrek aan psychologische uitdieping bij veel personages, maar ook deels resultaat van hoe zij beschreven worden. Dit gebeurt vaak aan de hand van één of enkele uiterlijke eigenschappen. Dit is een methode niet ongewoon in Bordewijks oeuvre, zoals Michel Dupuis aangeeft:

Door het hele [oeuvre] heen zijn romanhelden herkenbaar aan één fysiek detail, dat dan ook telkens herhaald wordt wanneer die optreden: vaak zijn dat de tanden, de ogen of liever gezegd ‘het oog’, verder de neus of tenslotte ook nog een paar kledingstukken (Dupuis 1980: 45).

Deze licht onnatuurlijke kwaliteit die dikwijls aan Bordewijks personages kleeft, staat veelal in dienst van een element dat door de kritiek meerdere malen is aangestipt als een van de hoekstenen van zijn oeuvre: het *groteske*, door Bronzwaer uitgelegd als “het lichamelijk afwijkende, het bizarre lichamelijke detail of de onverenigbaarheid van bepaalde lichamelijke details” (Bronzwaer 1981: 423). Ik, en velen met mij, menen echter dat het groteske meer omvat dan enkel uiterlijke kenmerken. Zo stelt Dupuis dat het groteske van Bordewijks personages begrepen dient te worden als “een tot iets monsterachtigs uitgegroeide eigenschap van hun karakter of van hun gedrag” (Dupuis 1980: 43). Het gaat dus over afwijkingen en onnatuurlijkheden in zowel innerlijk als uiterlijk; kenmerken die vergroot of verwrongen worden en als zodanig het personage in kwestie iets onrealistisch, welhaast iets onmenselijks geven. Govaart verklaart dit door te stellen dat Bordewijk “niet getrokken [werd] tot de min of meer realistische of naturalistische beschrijving van het doen en laten van de ‘gemiddelde’ mens”, maar door “het fantastische, het lugubere, het gruwelijke” (Govaart 1981: 9). Waar het op neerkomt is dat Bordewijk, zoals Pierre Dubois aangeeft, “in zijn boeken [omgaat] met mensen, die soms vreemde gedachten zijn, soms iets heel ander lijken” (Dubois 1953: 5). Zij lijken iets minder, of in ieder geval net iets *anders* dan een normaal mens te zijn.

Dergelijke groteske eigenschappen worden in Bordewijks oeuvre normaal meestal aan antagonistische personages toebedeeld; zie de deurwaarder Dreverhaven en consorten in *Karakter* (1938), de helleklas in “Bint” en de bewoners van de buurt Huissens in het gelijknamige korte verhaal uit de bundel *De wingerdrank* (1937). In *Noorderlicht* is het groteske echter aanwezig in het merendeel van de belangrijke personages (“Zij waren allen zo vreemde mensen,” zo peinst de procuratiehouder van de Leydsche IJzerhandel in voor de grote vergadering (Bordewijk 1948: 130)). Al is de groteskerie in *Noorderlicht* minder extreem en uitgesproken dan in Bordewijks eerdere werken is zij desalniettemin “in verstilde, maar uiterst functionele vorm aanwezig” (Bronzwaer 1981: 424); ieder van de hoofdpersonages vertoont dan ook minstens één innerlijk of uiterlijk kenmerk dat op zijn minst lichtelijk ongewoon aandoet. Opvallend hierbij is dat het groteske het duidelijkst aanwezig lijkt in de schijnbare *antagonisten*, namelijk de familie Valcoogs: de vijf Valcoog-kinderen “bevatten allen iets waardoor ze aan de middelmaat ontstegen”, zo laat de verteller ons vroeg in de roman al weten (Bordewijk 1948: 38).

Met dit alles in gedachte zal ik bij de hieropvolgende verhandeling over de verschillende personages steeds kort stilstaan bij kenmerken die we als grotesk kunnen opvatten. Ik vang aan met bespreking van de personages die als rivalen van de familie Valcoog vallen op te vatten: Hugo van Delden en Adeline de Valleije Oofke.

3.4.2 *Hugo van Delden*

Hugo van Delden wordt in *Noorderlicht* al snel duidelijk opgeworpen als rivaal van de familie Valcoog. Initieel geïntroduceerd als een jeugdvriend van Johannes Valcoog die in de puberteit van hem vervreemd raakte, manifesteert hij zich al snel als een gewiekst zakenman die vastbesloten is De Leydsche IJzerhandel van de Valcoogs af te pakken.

In tegenstelling tot de Valcoogs heeft Hugo een proletarische achtergrond. Zijn ouders zijn simpele lieden. De vader bezit een “platte tongval” (Bordewijk 1948: 53) en wordt omschreven als een “ontzettende plebejer” (Bordewijk 1948: 110) (opvallend is dat Hugo zo ook af en toe omschreven wordt, bijvoorbeeld door Adeline’s broer Victor, die Hugo niet mag vanwege zijn afkomst; zie ook paragraaf 4.2). Zijn moeder, die maar enkele malen terloops in de roman voorkomt, is welhaast een nog simpeler wezen: haar “denkleven [...] had na de lagere school geen enkele ontwikkeling meer doorgemaakt”,

haar intellect zit tegen de “lichte stompzinnigheid” aan (Bordewijk 1948: 54). Met hun schamele afkomst hebben Hugo’s ouders echter een omvangrijk fortuin in de huizenbouw verdiend; maar, in hun simpelheid weten zij niet goed wat ze met hun geld aan moeten.

Hugo zelf vertoont echter al op jonge leeftijd een pienterheid en een interesse voor de maatschappij die zijn stand te boven gaan: “Het kind [...] las met zijn tiende jaar al de plaatselijke krant aan tafel, begreep er iets van en ontstak zijn ouders in verbazing” (Bordewijk 1948: 54). Zijn ouders merken zijn voor zijn stand bovengemiddelde intelligentie op en wensen voor hem een betere toekomst. Ze plaatsen hem dus via via bij een gastgezin uit de gegoede burgerij, onder wiens invloed hij op verbazend rap tempo ontwikkelt: “Mevrouw had niet voor mogelijk gehouden een kind zo gauw te ontbolsteren als met Hugo geschiedde”; “hij leerde zich van goede spreektaal bedienen en manieren leerde hij ook” (Bordewijk 1948: 56). Zijn opvoeding door het pleeggezin, gecombineerd met een stevige opleiding culminerend in een niet nader omschreven studie te Leiden, maken van Hugo in de loop van de tijd een schijnbaar behoorlijk beschaafde en gecultiveerde heer. Opvallend is echter dat hij zijn lage afkomst soms toch moeilijk kan verbergen. Zo horen we dat er nog geregeld “ogenblikken [zijn] waarin de boers rollende r hem [ontsnapt]” (Bordewijk 1948: 111). Ook gebruikt hij soms plat en gecultiveerd taalgebruik door elkaar; zie bijvoorbeeld het contrast tussen de gecursiveerde woorden in de volgende uitspraak: “Die lui [...] zitten langer met hun *kop* tegen het plafond dan met hun *partes posteriores* op het leer [mijn cursivering, MM]” (Bordewijk 1948: 60). Dit is iets waar hij zich uitermate bewust van is: zo bespiegelt Adeline bij een bezoek aan Hugo’s ouders hoe hij “hier zo torenhoog boven uitsteeg, er desondanks in wortelde, en zich het wortelen niet vals schaamde” (Bordewijk 1948: 109).

Van alle hoofdpersonages van *Noorderlicht* lijkt Hugo op het eerste gezicht een van degenen die men het minst ‘grotesk’ zou nemen. Maar, bij nadere inspectie bezit hij wel dergelijke ongemakkelijk makende kenmerken. De termen waarin de verteller zijn trekken omschrijft zijn niet zeer smakelijk: hij heeft een “breed, rond, vlezig gelaat” en een “zware onfraaie mond die te veel van de binnenkant der lippen blootgaf”; bovendien horen we meerdere malen dat deze kenmerken zich vanaf zijn zeventiende jaar “decenniën niet wezenlijk zouden wijzigen” (Bordewijk 1948: 57). Veel wordt ook

gemaakt van zijn ‘slaperig’ voorkomen, dat hem sloom en onaanbachtig doet lijken. De jonge Hugo wordt al omschreven als “een jongen met een slaperig uiterlijk, dat misleidde” (Bordewijk 1948: 27); misleidend, omdat het een scherpe geest en bovendien een “fijne en tegelijk sluwe en tegelijk ondoorgrondelijke zakennatuur” verbergt (Bordewijk 1948: 110) – een zakennatuur die, zoals we nog veel zullen zien, gepaard gaat met een sterke voorliefde voor zakelijke en algemeen economische aangelegenheden.

Naast zijn pienterheid en indrukwekkend zakeninstinct verbergt Hugo’s “slaperige” uiterlijk en zijn imago als goed opgeleid, welontwikkeld heer echter een betrekkelijk wrede inborst. Zo horen we dat in zijn “hevig leven, op de rand van de vulkaan” het zakendoen niet genoeg is; “hij moest ook nog kunnen haten”, hij “stak vol vijandschap” (Bordewijk 1948: 223). Deze wreedheid zien we bijvoorbeeld in hoe hij Adeline’s broer Victor en diens vrouw de schulden van de overleden meneer en mevrouw De Valleije Oofke probeert aan te smeren, simpelweg uit wraakzuchtigheid en zijn voorkeur voor geldspelletjes.

Nog meer openbaart Hugo’s wreedheid zich echter in zijn wens om De Leydsche IJzerhandel van de Valcoogs te ontfutselen en met de grond gelijk te maken. Hugo’s ouders zijn door een toevallige samenloop van omstandigheden in bezit gekomen van een groot aantal aandelen in het bedrijf van de Valcoogs, die zij, aangezien ze niet weten wat ze ermee aan moeten, van lieverlee aan hem doorspelen. Wanneer hij eenmaal volwassen is en zich met de zakenwereld bezig gaat houden, begint hij zich dan ook al gauw uitgebreid in te laten met het bedrijf waarin hij zulke grote belangen bij heeft. Hij laat zich door de vergadering van de aandeelhouders verkiezen tot gedelegeerd commissaris en gaat zich door de tijd heen hoe langer hoe meer met het bedrijf bemoeien.

Vanwege zijn eerder genoemde voorliefde voor economische machtsspelletjes komt bij hem al snel het verlangen naar boven het bedrijf via zijn aandelenmanipulaties van de Valcoogs af te pakken. Hij verlangt ernaar het bedrijf te ‘kraken’; hij wil er “een sloot geld” aan verdienen en het vervolgens laten verdwijnen, “opgeslokt, weggevaagd van de aardbodem” (Bordewijk 1948: 138). Uit zijn veelvuldige overdenkingen over het conflict valt echter al snel op te maken dat het hem niet simpelweg om het geld gaat. Meerdere malen verzucht hij dat het slechts zo’n vijf ton waard is en niet vijftig miljoen,

dan zouden de financiële baten de moeite pas echt waard zijn; toch zet hij door. Ook gaat het hem niet om directeurschap, de macht over het bedrijf op zich; als hij de IJzerhandel eenmaal veroverd heeft, verliest hij er vrij snel interesse in, zoals nog zal worden besproken. Wel lijkt er voor hem een zekere vorm van trots, van eer op het spel te staan. Zo reflecteert hij tijdens een ontmoeting met de Valcoogs:

Wat kon hem eigenlijk het hele geval schelen! Hij begeerde het directeurschap allerminst. Zijn aandelen lieten hem in de grond koud. Dat pakket bracht hij wel ergens onder. En stel, hij verloor er vijftientig mille op [...] – wat dan nog? Met een beetje geluk verdiende hij dat in een jaar terug. [...] Maar hij liet zich niet in een hoek duwen. (Bordewijk 1948: 91)

Hugo's trots en zijn genoemde genegenheid tot geldspelletjes zijn echter enkel onderdeel van zijn motivatie om het conflict met de Valcoogs aan te gaan. De werkelijke reden van deze drang blijft vaag en is voor Hugo moeilijk om onder woorden te brengen. Hij lijkt er zelfs niet geheel zeker van of hij het bedrijf wel wil hebben. Voordat hij Aga als directrice schorst, biedt hij haar al zijn aandelen en dus zijn macht over de zaak aan tegen een schappelijke prijs (al dan wel in de overtuiging dat dit aanbod afgeslagen zou worden). Later peinst hij als volgt: “Ik wil die affaire hebben, en ik wil die affaire niet hebben.” (Bordewijk 1948: 153) Toch is hij vastberaden om door te gaan: wanneer Adeline hem vraagt waarom de zaak hem zo sterk in beslag neemt, antwoordt hij als volgt: “Ik weet het niet precies... Maar ik zit er nu eenmaal in, en ik ga ermee door, dat verzeker ik je” (Bordewijk 1948: 137).

Hugo's hang naar De Leydsche IJzerhandel lijkt echter ook gevolg te zijn van zijn eveneens moeilijk te verklaren fascinatie voor Aga Valcoog, die ik eerder al enkele malen terloops genoemd heb. Bij Hugo's eerste optreden in de tegenwoordig tijd krijgen we al signalen van deze fascinatie: zo heeft hij de gewoonte in zijn taalgebruik uitdrukkingen van Aga te lenen. Aldus de volgende uitwisseling tussen hem en Adeline: “Die uitdrukking heb je gestolen van Aga Valcoog.’ ‘Shocking?’ ‘Helemaal niet.” (Bordewijk 1948: 47). Ook horen we dat hij Aga bij ieder hun ontmoetingen “boeiender” en “beklemmender” acht (Bordewijk 1948: 58). Hugo is een van de weinige personages

wiens gedachteleven in de roman enigszins uitgediept wordt, en ieder maal dat we hierin afdalen is de kans groot dat we daar gedachtes over Aga tegenkomen. Na het onderhoud met Aga over het directeurschap worden Hugo's gedachten verbeeld als een goederenkelder met onderkelder. De goederen in de bovenste kelder, "aangenaam voor het oog" verbeelden zijn gedachten over verschillende zakelijke aangelegenheden, maar de koopwaar in de onderkelder – "artikelen die hij moeilijk kon bepalen, maar die hem reeds op het oog niet bevielen" – verbeelden stuk voor stuk overpeinzingen omtrent Aga (Bordewijk 1948: 81-82). Tijdens hetzelfde bezoek overpeinst Hugo dat hij met Adeline wel in een van de Katwijkse villa's zou willen wonen, niet al te ver van Aga vandaan.

In de loop van de roman wordt duidelijk dat Hugo respect en zelfs ontzag voelt voor de jongste zuster van de Valcoogs. Wanneer hij tijdens de vergadering doorziet dat Aga Adeline gemanipuleerd heeft, "stijgt zijn bewondering dermate dat hij loskwam van de aarde" en ziet hij zichzelf en Aga als boven het gezelschap uitrijzen "tot onwaarschijnlijke afmetingen", een treffen der giganten (Bordewijk 1948: 168). Na zijn overwinning op Aga horen we vaker hoe trots hij hierop is en dat hij meent hierin zijn beste werk geleverd te hebben. Desalniettemin heeft hij een zodanig hoge dunk van haar, dat hij zich haar ziekte niet in kan beelden en haar enkel voor zich ziet zoals hij haar altijd gekend heeft: krachtig en fier.

Zijn complexe gevoelens omtrent Aga lijken vaak zelfs door te slaan naar liefde. Wanneer Aga tijdens Hugo's bezoek aan de Pluvier in de erkerkamer bukt om aan een boeket theerozen te snuiven, kan Hugo deze kans om haar eens goed te bekijken "niet te lang duren" (Bordewijk 1948: 90). Vaak krijgen we te horen dat Hugo een grondige hekel heeft ontwikkeld aan zijn oude jeugdvriend Johannes, vanwege diens obsessie met zijn jongste zus; in dit soort gevallen omschrijft de verteller, zowel focaliserend vanuit Johannes als in eigen woorden, de twee als "medeminnaars" (Bordewijk 1948: 92, 241). En, wanneer Luca na een toevallige ontmoeting met Hugo enige tijd met hem loopt te dwepen, verdraagt hij haar aanwezigheid omdat hij iets van Aga in haar ziet. In Hugo's tweetal identieke dromen over Aga, aan het eind van de roman (die in het volgende hoofdstuk uitvoeriger ter sprake zullen komen), verklaart Aga hem zelfs vrij onomwonden de liefde. Na zijn ontwaken realiseert Hugo zich dat dit veelal "mijn eigen gedachte geweest [is] die in haar tot woord werd" (Bordewijk 1948: 251). Desalniettemin

is het duidelijk dat Hugo's fascinatie door Aga aan de grondslag ligt van het conflict dat de spil van de roman vormt. In deze fascinatie ligt dan ook, zoals we nog zullen zien, de sleutel tot de verschillende mogelijke interpretaties van de roman.

3.4.3 Adeline de Valleije Oofke

Evenals Hugo van Delden valt zijn vriendin Adeline de Valleije Oofke op te vatten als tegenstander van de familie Valcoog – en in het bijzonder, zoals ik hieronder zal bespreken, van Aga – al neemt zij hierin een minder actieve rol dan Hugo.

Adeline wordt in de eerste helft van de roman neergezet als een pientere, oplettende en pittige meid, door Hugo ontmoet op een muzikale soiree en sindsdien al enkele jaren zijn vriendin. In tegenstelling tot Hugo is Adeline zonder meer van gegoede afkomst. Ze is kind van een patriciërsgezin dat zich in de loop van de tijd met een grote schuld heeft opgezadeld, maar alsnog betrekkelijk in rust en weelde weet te leven. Adeline's ouders worden omschreven als hooghartige, ouderwetse mensen die zich vanwege vaders afkomst uit een oud patriciërsgezicht zelfs boven menig adellijk geslacht achten. Het huwelijk met Hugo wordt vanwege Hugo's afkomst dan ook geenszins goedgekeurd, al ondernemen de ouders geen stappen om het te blokkeren. Adeline's vader, omschreven als 'gentleman', doet veelal koud en afstandelijk tegenover Hugo vanwege zijn afkomst. De oude patriciër heeft uit beleefdheid echter moeite om Hugo expliciet te laten weten wat hij van deze boerenpummel en zijn huwelijk met Adeline denkt; hij heeft zelfs moeite te bepalen hoe Hugo precies aan te spreken. ("Wanneer u dat liever doet, zegt u dan gerust meneer Van Delden tegen me", zo spreekt Hugo bars tegen de vader (Bordewijk 1948: 209).) Ook Adeline's broer Victor keurt het huwelijk af en gedraagt zich bar en boos tegenover Hugo; zoals eerder aangegeven maakt hij hem ook eenmaal uit voor 'plebejer'.

Met deze afkomst is het feit dat Adeline's naam het woord 'adel' in zich heeft dus geenszins toeval (zij is uiteraard niet echt van adel, maar staat er van alle hoofdpersonages verreweg het dichtste bij). Wel horen we dat zij ondanks haar status als "volkomen dame, onbetwistbaar", toch vol is van "moderne ideeën"; dit in contrast met de ouders, op wie "De eeuw [...] geen vat" heeft (Bordewijk 1948: 112). Zo acht zij de afkeuring van Hugo door haar familie uiterst kleinzielig en maakt zij persoonlijk

geenszins om zijn afkomst. Ook meent ze tijdens een uitje met Hugo in Den Haag in het straatbeeld “te veel heren en dames, te veel demi-monde, te weinig volk” te zien – “Want ze was modern in de sociale zin” (Bordewijk 1948: 62). Toch is ze niet geheel verstoken van de elitaire gevoelens en afgunst tegenover het kleine volk die haar stand kenmerkt. In een van haar overpeinzingen omtrent Hugo beschrijft ze hem als “spruit van allerkleinst, haar weerzin wekkend burgerdom” (Bordewijk 1948: 155). Ook schrikt ze erg van het voorkomen en het gedrag van Hugo’s ouders en gruwet ze van hun volgestouwd, smakeloos interieur – al kan ze wel respect opbrengen voor de vitaliteit van Hugo’s vader.

Wat Adeline in Hugo precies zo aantrekkelijk vindt, kan zij moeilijk onder woorden brengen. Vaak lijkt juist deze onbepaalbaarheid voor haar de basis van hun relatie en van haar fascinatie door hem: “er ging zoveel in hem om wat voor haar een raadsel bleef, en dat boeide haar. Ze zou zijn gesloten gezicht nooit kunnen lezen; daarom hield zij ervan” (Bordewijk 1948: 204). Deze motivatie lijkt echter van één kant te komen: Hugo “kende haar beter dan zij hem”, horen we elders (Bordewijk 1948: 153). Het feit dat hij haar stof tot nadenken geeft lijkt voor haar genoeg; zo moet zij eens “glimlachen omdat haar gedachten zich zo menigvuldig met hem bezielde” (Bordewijk 1948: 111). Als meisje van stand en goed fatsoen misprijst ze wel veelal Hugo’s duistere financiële manipulaties: “Zo was hij altijd waar het zaken betrof, op de grens van het oneerlijke, en misschien erover. Ja, ze geloofde dat hij er soms ver over was, bereid tot het ergste bedrog als hij meende dat het nut afwierp” (Bordewijk 1948: 204). Wel kan zij, ondanks haar verwijten aan hem omtrent zijn ‘spelersnatuur’, respect en zelfs ontzag opbrengen voor zijn zakelijk kunnen – een kunnen dat bij haar veelal ontbreekt en dat in de loop van de roman slechts luttel toeneemt, ondanks Hugo’s inzet om een ‘zakenvrouw’ van haar te maken. Toch lijkt het vooral het gebied van de zakenwereld te zijn waarop het koppel het meest toenadering tot elkaar weet te vinden, waarop hun meeste innige gesprekken en momenten van samenzijn zich bevinden – de verteller deelt ons nota bene eens mede dat zij “weinig punten gemeen [hadden], tenzij thans de zakelijkheid” (Bordewijk 1948: 55).

Hierboven vermeldde ik al dat Adeline zich vooral als tegenstander opstelt tegenover Aga Valcoog. Dit mag, *needless to say*, begrepen worden vanuit haar onvrede over Hugo's fascinatie voor Aga – die, hoe zeer hij deze ook probeert te verbergen en verdringen (zowel voor de buitenwereld als voor zichzelf), haar niet onopgemerkt gaat. Bij haar eerste optreden horen we al dat ze een “sterk geheugen waar het Aga betrof” bezit (Bordewijk 1948: 48); enige tijd later wordt dit verklaard vanuit het feit dat ze Aga haat en ziet als “haar aartsvijandin” (Bordewijk 1948: 66). Elders omschrijft ze Aga als “die onmogelijke zwarte duivelin” (Bordewijk 1948: 61). Op verschillende punten in de roman worden we aan Adeline's weerzin tegenover Aga en haar rol als diens tegenpool herinnerd. Tekenend is bijvoorbeeld Adeline's uitspraak dat “de werken van waterbouwkunde eigenlijk de mooiste dingen zijn die je in ons land kunt zien. En dan denk ik speciaal aan onze zeeeringen” (Bordewijk 1948: 103) – een sterk contrast met Aga, die in haar voorliefde voor de zee deze opvatting geenszins zou delen.

Wanneer Adeline tijdens de aandeelhoudersvergadering zich realiseert dat Aga haar gemanipuleerd heeft – haar zodanig heeft doen handelen dat mevrouw Glerum de vergadering bij zou wonen en voor de Valcoogs zou stemmen – gooit dit enkel meer olie op het vuur. Wanneer zij tijdens de vergaderingspauze tegenover de advocaat Binkershoek het hele gebeuren als een begrafenis karakteriseert, volgt dan ook de volgende veelzeggende zinswisseling: “‘Kom, u bent werkelijk te somber. Er wordt hier niemand begraven [...]’ ‘Ik ben bang van wel,’ zei Adeline, ‘En ik moet het hopen’” (Bordewijk 1948: 181) (zie hierover verder paragraaf 5.1). Desondanks kan ze, net als Hugo, soms toch niet anders dan Aga bewonderen voor haar daadkrachtigheid, bijvoorbeeld tijdens Aga's discussie met Hugo op de vergadering: “eigenlijk moest ze haar in haar hart prijzen. Want [...] hier werden niet alleen durf en de grootste vrijmoedigheid vertoond [...] maar ook stellige slagvaardigheid en zelfs een zekere eloquentie” (Bordewijk 1948: 173).

Opvallend is dat Adeline initieel, nog meer dan Hugo, compleet verstoken lijkt van de in veel andere personages zo duidelijk aanwezige groteske eigenschappen. Zij wordt omschreven als een meisje met een goed figuur, “een beetje broos overigens en iets te

dun van levenssap”, maar met mooi licht honingbruin haar en een mooi gebit. Het meest opvallend zijn echter haar ogen – of eerder, zoals Dupui al zei, haar ‘oog’:

Het was minder mooi dan vreemd, een roodbruin oog, dat, eer klein en de kas bijna geheel vullend, zonder te stralen een blik deed uitgaan waaraan niemand zich kon onttrekken. Hugo meende dat hij indertijd om dat oog, om die blik Adeline tot zijn verloofde had gemaakt. (Bordewijk 1948: 49)

Maar, hoe opmerkelijk dit oog ook te noemen valt, het zou te ver voeren om deze eigenschap aan te duiden met een zo extreem label als ‘grotesk’. Op het gebied van de groteskerie haalt Adeline haar medehoofdpersonages later in de roman echter meer dan in. Wanneer bovengenoemd besef van Aga’s manipulatie haar overvalt slaat zij namelijk door, verpletterd door het bijbehorende besef dat “zij door [Aga] de liefde van Hugo niet volkomen bezat” (Bordewijk 1948: 187). Bezeten door wraaklust achtervolgt zij Aga na het einde van de vergadering en geeft haar een lelijke trap tegen de wreef – een opwelling die haar duur komt te staan. Wanneer zij en Hugo namelijk per auto de bedrijfspercelen verlaten, worden ze achtervolgd door de wagen van een woedende Aga. Aga snijdt ze de pas af, rukt Adeline uit de auto, tilt haar “als een worstelaar over haar schouder” en kwakt haar “languit, op de klinkerweg” (Bordewijk 1948: 188). Het merendeel van Adeline’s hieruit voortkomende blessures is onbeduidend. Met een van haar ogen raakt zij echter een uitstekende straatsteen, wat resulteert in een wond die nimmer geheel meer geneest. Het oog traant nu onophoudelijk; “Ze zou nooit meer de eigenaardige boeiende, roodbruine blik, dat oculair optimum, uitzenden; het oog behoort tot die lichaamsdelen welke om schoon te zijn het tweelingschap niet kan ontberen” (Bordewijk 1948: 189). Haar nu gehavend uiterlijk zorgt dat in gezelschap zich al snel een gevoel van minderwaardigheid van haar meester maakt en dat men “haar langzamerhand een onmogelijk schepsel [begon] te vinden” (Bordewijk 1948: 203). Kortom, Adeline valt initieel inderdaad geen groteske eigenschappen toe te bedelen, maar als gevolg van haar aanvaring met Aga wordt zij grotesk *gemaakt* (zie hierover verder paragraaf 4.2).

3.4.4 *Marvédie Valcoog*

Marvédie is de eerstgeborene van de Valcoogs, en dus ook de eerste die ik zal bespreken. Zij wordt veelal gedefinieerd door een paradox in haar voorkomen, waar meerder malen commentaar op wordt gegeven. Op straat maakt zij een “in haar eenvoudige kleding een voorname indruk”, (Bordewijk 1948: 20) beschaafd en bekoorlijk, doch dit is echter schijn. Thuis is zij welhaast altijd “ontoonbaar” (Bordewijk 1948: 20) en onthult zij zich als een gewillige slaaf van haar broers en zusters, als een onderontwikkeld wezen dat dikwijls op handen en voeten de trap oploopt. Haar uiterlijk is gedefinieerd door enkele bizarre details: zij heeft “een enigszins driehoekig gelaat, visachtige ogen en een visachtige mond” en haar haren zijn “van een soort blondheid die niet noemenswaard van grijs verschilde” (Bordewijk 1948: 19). Over haar innerlijk wordt weinig onthuld, afgezien van het feit dat zij graag haar zuster Luca plaagt: haar houding blijft dan ook “ver beneden wat men van een volwassen vrouw zou verwachten”. (Bordewijk 1948: 21) Ze heeft iets kinderlijks, gecombineerd met haar visachtig voorkomen en haar lompe manieren aan huis welhaast iets dierlijks. Er kleeft iets minderwaardigs aan haar: “over haar hele wezen lag iets onbeschrijfelijk armoedigs, de geestelijke armoede van het allerkleinst burgerlijke” (Bordewijk 1948: 20). Haar verborgen lompeheid, haar visachtig voorkomen en het kleinburgerlijke karakter van haar wezen maken haar schijnbaar tot een symbool van achteruitgang binnen haar familie, en als eerstgeborene een weinig positief teken aan haar ouders voor de toekomst van het geslacht.

3.4.5 *Luca Valcoog*

De tweede dochter, Luca, is een figuur dat eveneens niet zeer uitgebreid uitgewerkt wordt in de loop van de roman. Op het eerste gezicht is zij waarschijnlijk het meest normaal aandoende lid van de familie Valcoog. “Haar wang was gevuld, haar huid gaaf en zacht”, en haar “fijn profiel” oefent “op de meeste mannen een grote aantrekkingskracht” uit (Bordewijk 1948: 22). Deze initieel bekoorlijk lijkende trekken hebben echter, gelijk als bij Marvédie, bij nadere inspectie iets onwennigs, iets grotesks:

De vorm van het gezicht was nu eensklaps niet meer bekoorlijk, te spits toelopend naar de kin; de ogen, klein, donker, warm, troebel, loenden bovendien licht convergerend. Haar gebit was zwak, grauwwachtig en aangetast. (Bordewijk 1948: 22-23)

De mededeling wordt meerdere malen gemaakt dat haar voorkomen voor vreemden veelal welhaast weerzinwekkend overkomt: gelijk Marvédie vertoont Luca's uiterlijk dus een vreemd soort paradox. Op mentaal gebied vertoont zij bovendien "van allen het grootst gebrek aan evenwicht": ze heeft "een duidelijke aanleg tot pathologische fantastiek" die zich uit in bizarre fantasieën die veelal bijzonder macabere vormen aannemen (Bordewijk 1948: 24-25). Haar psychologische instabiliteit beperkt haar mogelijkheid tot functioneren in de buitenwereld, en blijft niet onopgemerkt voor haar broers en zusters - zo snauwt Aga haar op een bepaald punt af met: "Je hebt niet te denken, jij gek. Wanneer jij denkt, dan loopt de boel eerst recht in het honderd" (Bordewijk 1948: 73-74). Kortom, een initieel aantrekkelijk lijkend doch in werkelijkheid afschrikwekkend en bovendien mentaal instabiel wezen, dat net als haar oudere zuster het merendeel van haar tijd doorbrengt in een geborgen bestaan in het huis van de familie Valcoog.

3.4.6 Welkom Valcoog

De jongste zoon, Welkom, valt in een klein aantal woorden te omschrijven: hij is simpel gezegd "een enorm kind" (Bordewijk 1948: 30). Hij is een bijzonder opgewekt, joviaal en jolig figuur, dat als inkoper van De Leydsche IJzerhandel de klandizie dikwijls met zijn vrolijke 'pretkop' over de streep weet te trekken. Terwijl het innemend doch apathisch voorkomen van zijn broer Johannes een contemplatieve denker verbergt, is bij Welkom zijn uitnodigende verschijningsvorm alles wat er is – het herbergt enkel een leeg hoofd. Zijn gedachteleven is zeer beperkt. Hij is een figuur dat handelt zonder na te denken; zijn grote hoofd "was een bouwwerk gezet onder gevelarchitectuur: van voren lijkt het heel wat en wordt het interessant gevonden, maar komt men binnen, dan verwondert men zich over de benepenheid van de woonruimten" (Bordewijk 1948: 31). Hij was een opstandig kind dat op school met weinig reden een hoop herrie veroorzaakte, doch in zijn volwassenwording is hij zich meer en meer gewillig gaan tonen de wil van

anderen te verwezenlijken. Niet beschikkend over veel capaciteiten om zelf belangrijke keuzes in zijn leven te maken laat hij, gelijk zijn broers en zusters, Aga hem veelal vertellen wat te doen en wat te denken, zoals we zien wanneer Aga Hugo van fraude op het zakengebied beschuldigt: “het was Aga die het zei, dus moest het op waarheid berusten” (Bordewijk 1948: 91). Maar al ervaart men hem veelal als vrolijk en uitnodigend wordt ook zijn wezen gekarakteriseerd door paradoxen en onwennigheden. Zijn grote hoofd staat inderdaad in scherp contrast met zijn geringe schedelinhoud, en er kleeft iets vreemds aan zijn groot, kinderlijk en dus grotesk op te vatten voorkomen. Bovendien wordt vaak opgemerkt dat zijn gemoedelijkheid en vriendelijkheid enkel aan de oppervlakte liggen en dat hij ondanks deze in wezen, gelijk zijn broer, koud en afstandelijk is: zijn vrolijkheid is enkel een vernis dat de leegte van zijn innerlijk leven verbergt.

3.4.7 Johannes Valcoog

Luca's tweelingbroer Johannes wordt in de loop van de roman aanzienlijk meer uitgediept dan zijn in de vorige drie paragrafen beschreven zusters en broer. Hij wordt omschreven als een groot en vadsig man, “de grootste van allen” en bovendien voortijdig compleet kaal – in zijn voorkomen als vroegtijdig kale, vadsige, afwezig ogende reus moeten denkelijk zijn groteske eigenschappen gezien worden. Zijn waardig, beleefd voorkomen dwingt niettemin, ondanks de lichte onnatuurlijkheid, respectwederzijdse beleefdheid bij zijn medemens af: degene die hij begroet “met zijn statige buiging, die voelde in zijn lendenen de onweerstaanbare behoefte levend worden hem met even onberispelijke lichaamsbeweging partij te geven.” (Bordewijk 1948: 26) Hij gedraagt zich dikwijls stilletjes en bedeesd en is “niet een man voor buitensporigheden”; hij is een man met de “behoefte zijn medemensen te kiezen”, niet vies van gezelschap maar zeker geen *people person* (Bordewijk 1948: 29). Dikwijls steken opmerkingen de kop op dat hij met zijn verouderd voorkomen welhaast de vader van zijn broers en zusters zou kunnen zijn. Bij het bezoek aan het familiegraf aan het eind van de roman wordt bovendien aangegeven dat hij zich vaak ook zo voelt: “hij voelde zich, als zo vaak, de vader der vier; hij moest er voor onbekenden als hun vader uitzien, zij het een vrij jeugdige” (Bordewijk 1948: 253).

Op psychologisch vlak is deze beschrijving ook raak, aangezien hij “van het gezin de beste denker” is (Bordewijk 1948: 26). Sterker nog, hij is verreweg het meest nadenkende personage in de roman – gesteld wordt dat hij zijn haar waarschijnlijk “van zijn hoofd had ‘gedacht’” (Bordewijk 1948: 27). Zoals al kort besproken in paragraaf 3.2.3 is hij geneigd tot langdradige filosofische reflecties over de aard van de eenheid zijner familie en over de mysterieuze kracht die uitgaat van zijn jongste zuster Aga, die deze eenheid garandeert. Gelijk Hugo koestert hij een vreemde fascinatie voor Aga, maar in tegenstelling tot Hugo zijn zijn gedachten over “de kleine zuster, aanbeden met koele beschouwing” (Bordewijk 1948: 138) veel concreter en uitvoeriger. In tegenstelling tot Hugo is hij zich volledig bewust van zijn gevoelens voor zijn zuster. Tegen het eind van de roman vinden we weer het woord ‘medeminnaars’ in verwijzing naar Hugo en Johannes, maar ditmaal duidelijk in Johannes’ erlebte Rede: “hij kende Hugo wel zowat, hij wantrouwde hem in de hoogste mate; zij waren in zekere zin medeminnaars” (Bordewijk 1948: 241). Na de laatste scène aan het familiegraf neemt hij in een met bespiegelingen over Aga doorspekte wandeling door Leiden bovendien “als een verliefde man [...] de zeven Singels” (Bordewijk 1948: 254), een populaire wandelroute voor geliefden. Johannes maakt Aga zijn object van studie; hierin verwordt hij tot “een encyclopedist, de encyclopedist der ziel, van één ziel [...]. De encyclopedie stak in zijn hoofd; er stond geen woord van op schrift, maar hij kon haar opslaan alsof hij haar gedrukt in zijn handen had” (Bordewijk 1948: 41).

Hoe indrukwekkend zijn mentale arbeid echter is, zoals te lezen in voorgaand citaat, deze verlaat nooit de percelen van zijn schedeldak; zij is dus niemand echt tot nut behalve hem en leidt dus eigenlijk tot niks. Zijn actieve gedachtewereld staat dan ook in sterk contrast met zijn gebrek aan motivatie om in de ware wereld tot daadwerkelijke actie te ondernemen. Hij is in zoverre “matig en voorzichtig” (Bordewijk 1948: 27) dat hij, als boekhouder van De Leydsche IJzerhandel, door zowel Aga en Hugo zonder weerwoord over zich heen laat lopen. Wanneer hij zijn intrek neemt in zijn nieuwe kantooruimte van de bedrijfspcelen, horen we dat Aga “hem in krasse termen bevelen [had] nu eindelijk zijn best te doen. Met Welkom was dat niet nodig, met hem wel.” (Bordewijk 1948: 129) Wanneer het meisje Utrecht hem tijdens Aga’s ziekte tracht te verleiden gaat hij er deemoedig in mee, ook al realiseert hij zich deels dat de relatie geen

werkelijke toekomst heeft. Nota bene wordt er eenmaal door de verteller op gezinspeeld dat de verbroekeling van de familie tijdens Aga's ziekte deels gevolg is van zijn gebrek aan daadkracht: "Hij keek slechts, hij wachtte. Hij was degene bij wie het proces van verbroekeling aanving." (Bordewijk 1998: 195)

Opvallend is dat zijn waardig uiterlijk en bedeesde manier van handelen geenszins zijn breed gedachteleven verraden, en zijn neiging tot het maken van filosofische opmerkingen die meestal kant noch wal raken daargelaten. In tegenstelling tot zijn broers en zusters, die simpel en onderontwikkeld overkomen, is Johannes wellicht overontwikkeld te noemen – tenminste op het geestelijk niveau. Hij is een man die zozeer in zijn eigen hoofd leeft dat de buitenwereld, afgezien van zijn fascinatie voor Aga, hem maar weinig raakt. Dit maakt hem ondanks zijn vriendelijkheid koud en afstandelijk, gelijk de andere vier Valcoogs.

3.4.8 Aga Valcoog

Het meest interessant en meest belangrijk van de Valcoogkinderen is uiteraard de jongste zuster en het hoofd van de familie, Aga. Geboren buiten haar ouders' bedoeling – zij wordt beschreven als "zowel een nakomertje als een tegenvaller" (Bordewijk 1948: 33) – wordt zij desondanks al snel de spil waar de familie om draait, de onomstreden bevelhebber over haar broers en zusters. Zij en Welkom worden omschreven als de "dragere van dynamiek" binnen het gezin (Bordewijk 1948: 37), de enigen die tot betekenisvolle wereldlijke actie in staat zijn. Maar zoals ik hierboven al heb opgemerkt staat Welkom hierin, gelijk in al het andere, volledig in dienst van zijn jongste zuster: het is Aga die de lakens uitdeelt, het is Aga die de koers van de familie bepaalt. Zoals nog vaak zal blijken lijkt zij enkel voor het behoud van haar broers en zusters en hun bedrijf te leven. In haar welhaast manische drang om de familie bijeen te houden heeft ze drie potentiële huwelijken van Luca de kop ingedrukt en een van Welkom – die met Ant Bessenboel. Vaak horen we hoe streng en bars ze tegenover de andere Valcoogs is, vaak zijn we er ook getuige van – denk aan haar de in paragraaf 3.4.5 geciteerde grove belediging van Luca. Desondanks lijkt ze niet verstoken van enige vorm van zachtaardige gevoelens tegenover haar broers en zusters. Op de vergadering fluistert ze voor haar

ontslagneming Marvédie in het oor dat ze niet moet schrikken, eerder horen we ook dat ze kennelijk een kalmerend effect heeft op deze oudste zus: “in de nabijheid der jongste voelde zij zich sterk en rustig tevens.” (Bordewijk 1948: 165) Desalniettemin blijft zij waakzaam: “zij waakte over Welkom, en over Johannes, en over alle vijf, altijd” (Bordewijk 1948: 96); het is haar taak.

Aga wordt omschreven als een klein dametje, van het vijftal veruit “de kleinste; zij mat nog niet één meter zestig”. Haar geringe lengte staat in sterk contrast met haar grote boezem en bovendien haar al vanaf haar geboorte te grote hoofd, dat “later in betere verhouding tot het lijf [geraakte], toch [...] altijd te groot” bleef (Bordewijk 1948: 33). Dit contrast zorgt dat haar figuur op gewelddadige wijze samengeperst lijkt. Ze heeft een bijzondere gelaatsuitdrukking: “uiterst wisselvallig, soms bijna bovenaards, soms terugstotend, altijd belangwekkend” (Bordewijk 1948: 34) en uitdrukking gevende aan wat vaak een “natuurlijke tragiek” genoemd wordt (Bordewijk 1948: 241). Haar gebit wordt omschreven als “onregelmatig, zwak, slecht, licht gedegeneerd”, met vreemde sproeten op de tanden (Bordewijk 1948: 35). Zij is een weinig damesachtige vrouw: zij doet er lang over zich te kleden en doet dit onaandachtig en slordig en bezit “niet de normale vrouwelijke handigheid” met “het eigen toilet” (Bordewijk 1948: 116). Zoals besproken in paragrafen 3.4.1 en 3.4.2 rookt zij vaak als een schoorsteen. Bovendien is zij een notoir drinker.

Dit alles maakt dat zij een vreemde, onverzorgde verschijning is en in gezelschap haar medemens zich vaak uiterst ongemakkelijk doet voelen; zij kan dus, gelijk haar broers en zusters, met recht grotesk genoemd te worden. Interessant hierbij is dat Aga na genezing van haar ziekte aan het begin van het vierde deel een enkele veranderingen in gedrag en uiterlijk ondergaat waarvan gezegd kan worden dat die enigszins aan deze groteskerie afdoen. Zo gaat zij “voor het eerst in haar leven [...] uiterste zorg aan haar gebit besteden” (Bordewijk 1948: 237). Ook begint zij haar natuurlijk golvend haar in “een massa kleine krullen” te dragen die de genoemde tragiek van haar gelaat vat “in een lijst van lichtzinnigheid”(Bordewijk 1948: 241) dat denkkelijk in staat is de aandacht af te leiden van de vreemde gedrongenheid van haar figuur. Ook zweert ze de alcohol af.

In de loop van de roman wordt Aga dikwijls omschreven als een ‘primitief’ schepsel dat zich enkel door het instinct laat leiden: “Ze denkt niet of nauwelijks, ze handelt” (Bordewijk 1948: 254), zo bespiegelt Johannes tijdens de slotscène van de roman. Qua algemene ontwikkeling heeft ze niet veel te bieden. Gelijk Welkom is ze “staan gebleven aan het eind der lagere school” en voor zaken als letterkunde heeft ze geen enkele interesse (Bordewijk 1948: 36). Haar taalvaardigheid is karig: haar brieven zijn onbeholpen en steken vol taal- en spellingfouten, waardoor Luca altijd genood is om ze te herschrijven voordat ze de deur uitgaan.

Dit betekent echter niet dat ze suffig is of onhandig in de omgang, integendeel: in haar felheid toont ze zich vaak een verbazend scherp, vindingrijk en effectief spreker, die haar “levenskennis, uit gesprek en krant terloops bijeengekrabbeld [...] op hoogst eigen, vaak indrukwekkende manier te pas” weet te brengen (Bordewijk 1948: 36). Zie bijvoorbeeld de volgende woordenwisseling tussen Hugo en Aga op het zolderkamertje van Aga, nadat Hugo zich met enige aarzel op een krakkemikkige stoel tegenover de in een leunstoel achterover gezakte Aga heeft geplaatst: “‘En nu zijn we tenminste op één niveau.’ Aga had zijn bewegingen spottend gevolgd. ‘Dat heeft geduurd,’ zei ze temend. En dan: ‘Zo, zo... je zegt: op één niveau?’ (Bordewijk 1948: 76) Hugo’s opmerking is duidelijk sarrend bedoeld: door erop te wijzen dat hij door te gaan zitten “op één niveau” raakt met Aga impliceert hij dat hij zijn niveau moet laten zakken om gelijk met het hare te raken. Met twee korte zinnestjes zet Aga echter de snerende, pompeuze Hugo op zijn plaats. Om te beginnen wrijft zij hem laagdunkend zijn besluiteloosheid omtrent het gammel stoeltje in; vervolgens impliceert zij met haar vraag dat de twee nog lang niet op één niveau zitten, waarbij haar retorische, autoritaire toon duidelijk aangeeft dat zij zichzelf zonder meer hoger schat dan hem. Een indrukwekkend doeltreffende en concreet geformuleerde repliek voor zo’n ‘ongeleterd’, ‘primitief’ wezen dus. In deze en dergelijke situaties toont Aga vrijwel altijd een ijzersterke persoonlijkheid te bezitten die zorgt dat zij welhaast onmogelijk van haar stuk te brengen is. Geen beter bewijs valt hiervan te noemen dan het volgende citaat, waarin de verteller kort maar krachtig Aga’s geschokte gemoedstoestand, nadat zij beseft dat Hugo haar respijt had gegeven, contrasteert met haar normale voorkomen: “‘Ik moet even alleen zijn,’ stamelde Aga, die nimmer stamelde” (Bordewijk 1948: 179).

Bovendien is het zo dat Aga geenszins op geen enkel gebied afdoende kennis en vaardigheden bezit om succes te boeken. Veel wordt in de loop van de roman gemaakt van haar zakelijk inzicht en kunnen. Niet voor niks deelt de verteller ons na haar ontslag mede dat zij “nergens voor [deugde] behalve de leiding van het eigen bedrijf” (Bordewijk 1948: 1919). De *ins* en *outs* van de Leydsche IJzerhandel heeft ze goed in de vingers: “Haar sterke zakelijke geest”, zo horen we, “omvatte het bedrijf tot in kleinigheden” (Bordewijk 1948: 36). Geen wonder dus, dat de nieuwe gedelegeerd commissaris Schalk aan het eind van de roman de perfecte bedrijfsleider voor de IJzerhandel in haar ziet. Ze is zich dan ook zonder meer ervan bewust dat de zaak in de problemen zit vanwege de moeilijke economische tijden. Ze gelooft echter dat dit met de tijd wel bij zal trekken en dat ze het bedrijf over de depressie heen kan helpen – “je moet het bedrijf kennen, je moet het voelen tot in je vingertoppen”, zo meent ze (Bordewijk 1948: 174); dit doet zij, dus dat moet genoeg zijn. Dit geloof baseert ze niet op een bepaalde logica, ze gelooft het instinctief. Wellicht met recht, aangezien haar instinct vaker belooft het bij het juiste eind te hebben – haar op op “het dierlijk instinct” gebaseerde verwachting na haar herstel weer tot directrice gekozen te worden blijkt ook uit te komen (Bordewijk 1948: 238). Deze op gissen en aanvoelen gebaseerde vorm van zakendoen vangt veel kritiek van de aanzienlijk meer bewust calculerend en rationeel ingestelde Hugo. Aga meent echter op haar beurt dat Hugo absoluut ongeschikt is om haar rol in De Leydsche IJzerhandel over te nemen: “Ik ben waar. Jouw zaken zijn van een heel ander soort. Om zo’n bedrijf te leiden als het onze moet je ermee zijn opgegroeid” (Bordewijk 79-80). Ondertussen kan zij Hugo’s economische machtsspelletjes en vuile trucs wel waarderen en scheidt zij een vreemd soort vreugde in de strijd die zij met hem voert om het bedrijf: “steeds meer viel dit geschermtusel in haar smaak. Het werd voor haar van lieverlede minder strijd dan wedstrijd [...]. Ze had zo nog wel maanden in actie willen zijn” (Bordewijk 1948: 145).

Ondanks dat er veel over Aga te zeggen valt, blijft zij echter tot op zekere hoogte een raadselachtig personage. Dit is deels het gevolg van het gegeven dat zij, zoals we vaak te horen krijgen, niet bij machte is in haar eigen ik af te dalen en de oorsprong van haar handelingen en gedachten te analyseren. Zelfs wanneer er nadrukkelijk vanuit haar gefocaliseerd wordt is het dus lang niet altijd duidelijk waarom zij doet wat zij doet en

waarom zij denkt wat zij denkt, áls zij al denkt. Vaak wordt echter ook aangestipt dat er een vreemd soort onverklaarbare aantrekkingskracht van haar uitgaat, die niet alleen van invloed is op Hugo en Johannes maar iedere willekeurige toeschouwer tot haar zou kunnen trekken. Net als haar broer Welkom een imposant en uitnodigend voorkomen heeft, lijkt Aga's hele verschijning uit te nodigen tot acute aandacht en vreemde overpeinzingen:

Een opmerkzaam beschouwer van de vijf om de ronde tafel bij lamplicht zou op den duur het oog van Welkom hebben afgewend en op Aga gevestigd. En hij zou haar lang, eindeloos lang hebben willen bekijken. Hij zou haar hebben willen drinken, niet wetend of hij vergif dronk, medicijn, of lafenis. [...] En haar al sterker beziende en tevens blikkend in zichzelf kwam een aanschouwer tot vreemde fantasieën: eenmaal waarlijk gestorven zou dit lichaam niet het ontbindingsproces doorlopen, [...] doch het zou [...] ongebalsemd nog eeuwen na haar dood voortbestaan. (Bordewijk 1948: 33-34)

In tegenstelling tot Welkom, wiens op het eerste gezicht fascinerend voorkomen een front is voor verbazend weinig innerlijke diepgang, lijkt Aga's fascinerende verschijningsvorm diepten te verbergen die welhaast onpeilbaar en onbeschrijfelijk zijn – zowel voor Aga zelf als voor de andere personages. Wellicht vandaar juist dat zij uitnodigt tot zulk uitvoerige bespiegelingen over haar doen en laten waar Hugo en Johannes zich dikwijls aan overgeven. In de in paragraaf 3.4.2 genoemde scene, waarin Hugo zichzelf en Aga als giganten boven de andere vergadelaars uit ziet rijzen, vraagt Hugo zich ernstig af hoe precies Aga Adeline gemanipuleerd heeft om mevrouw Glerum naar de vergadering te lokken en op de hand van de Valcoogs te krijgen. Een antwoord kan hij echter niet vinden – het enige wat hij kan opdiepen uit “de sombere landbouw van Aga's ziel” is een “groot, spookachtig vraagteken” (Bordewijk 1968: 168).

Wat wel zeker is, is dat er een vreemd soort invloed van haar uitgaat. Zij bezit een kracht die haar in staat stelt als geen ander haar wil aan anderen op te leggen. Deze bijzondere wil is dan ook vaak het belangrijkste onderwerp van de bespiegelingen van de verschillende personages over Aga. Zo peinst Hugo in de hierboven genoemde scène: “Wat Adeline in haar kinderlijkheid beschouwde als een ingeving [...] was inderdaad de oplegging van een wil geweest, een ingieting” (Bordewijk 1948: 168). Het is deze zelfde

wil via welke zij haar broers en zusters aan zich bindt, het vijftal samensmeedt tot het blok van de familie Valcoog. Bij het gesprek dat Aga met Johannes voert na haar genezing krijgen we nota bene te horen dat Johannes zich niet weer bij het blok laat trekken via haar relaas – dat banaal en retorische gatenkaas is – maar via haar wil: “Ze goot de naad in het blok tussen hen beiden weer dicht met haar gloeiende wil. Er ging zulk een kracht van haar uit dat hij het schier lichamelijk ondervond: zij smolt hem aan haarzelf vast.” (Bordewijk 1948: 233) Deze wil lijkt eveneens verantwoordelijk voor de hierboven genoemde rechtvaardiging van Aga’s zekerheid weer tot directrice van de Leydsche IJzerhandel verkozen te worden. Niet enkel Johannes maar alle vier haar broers en zusters lijken hier weet van te hebben; wellicht niet ieder geheel bewust, allen hebben de overtuiging dat hun verlangen tot deze uitkomst via haar wil werkelijkheid zal worden:

Maar de vier wisten van de vijfde bovendien dit: dat, als zij wilde, zij [als directrice] zou kunnen weerkeren. Zij wisten het zonder schijn van bewijs, van aanwijzing. Zij wisten het zonder wetenschap, krachtens die vaste overtuiging die niet anders is dan geloof, krachtens dat geloof dat niet anders is dan verwachting, krachtens die verwachting die niet anders is dan verlangen. (Bordewijk 1948: 191-192)

Nota bene is het zo dat Aga zelf, gelijk haar broers en zusters, zich ook maar deels bewust lijkt te zijn van het feit dat zij over zo’n bijzonder effectieve wilskracht bezit. Bij haar is er eveneens vooral sprake van een overtuiging dat wat zij verlangt zal uitkomen; dit is echter meer op haar instincten gebaseerd dan op enig zicht op het verwachte resultaat van doelbewust handelen. Zo vraagt Hugo zich aan het eind van de roman af of het verloop van het conflict niet volledig door haar gemanipuleerd was: “Was het Aga zelf geweest die met haar ontslag de leiding had gegrepen, hem tot speelbal makend van háár atomaire kracht, hem daarbij dwingend [...] in een richting die hij ingevolge zinsbegoocheling hield voor ene gekozen uit eigen vrije wil,” (Bordewijk 1948: 248-249) – maar die dus eigenlijk gevolg zou zijn van haar wil. Dit valt zeker te beargumenteren. Maar, het is uitgesloten dat Aga dit *bewust* gewild heeft; zij is nota bene overdonderd doordat Hugo haar respijt heeft gegeven en de daaropvolgende kwellingen tijdens haar

ontslagperiode zijn alles behalve geveinsd. Het lijkt eerder dat deze wil een eigen leven leid:

nu wilde het lot, dat in Aga een vreemde kracht was gelegd en een buitengewone wil. De kracht was er van het eerste bewustworden van de gezinsband geweest, de wil gecultiveerd. De wil, *autodidact* [mijn cursivering, MM], leerde zich de kracht besturen [...]. (Bordewijk 1948: 42)

De door Hugo gebruikte term ‘atomaire kracht’ is ontleend aan een van de theorieën van Johannes, die Aga’s aantrekkingskracht verklaart als “de zwaartekracht door de een uitgeoefend op de ander. Die kracht kan groot zijn; in dit gezin was zij enorm. Zij vijven dreven als bollen naast elkaar [...]. Maar daar bewoog een kleine en zeer zware, die hen allen stoorde en bijeen hield” (Bordewijk 1948: 44). Maar, hiermee is geen verklaring gegeven van de exacte werking van Aga’s wilskracht. Govaart meent, wellicht correct, dat er “geen verklaring voor [is]: Aga is een krachtcentrum, dat buiten menselijk begrip, buiten menselijke waardering, buiten menselijke maatstaven ligt” (Govaart 1981: 96).

3.5 Thematiek

3.5.1 Economie en zakenleven

In *Noorderlicht* is duidelijk een hoofdrol weggelegd voor het thema ‘economie’-specifieker, voor het zakenleven. De *setting* van de roman – naast uiteraard de in paragraaf 3.3 besproken fysieke locaties – is de zakenwereld: de personages in *Noorderlicht* ontmoeten elkaar veelal op het terrein van de economische strijd. Deze strijd, omtrent de heerschappij over de Leydsche IJzerhandel, staat duidelijk op de voorgrond in het verhaal – in zo verre dat Govaart zich afvraagt of het bedrijf zelf niet “wederrechtelijk de hoofdrol heeft geusurpeerd” van Aga (Govaart 1981: 95). Al is dit wellicht een lichtelijk overdreven opvatting, toch valt het belang van de Leydsche IJzerhandel binnen *Noorderlicht* niet te onderschatten. Men kan Govaart zelfs gelijk geven in de zin dat het bedrijf, door de manier waarop het af en toe beschreven wordt,

vaak welhaast levendiger en dynamischer aandoet dan de menselijke personages – die, zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien, soms statisch en onrealistisch overkomen. Ook worden het bedrijf soms menselijk aandoende eigenschappen toegeschreven – in paragraaf 3.3.2 citeerde ik al een passage waarin de “hartader” van de zaak genoemd wordt (Bordewijk 1948: 71). Ook opvallend is dat het bedrijf in de eerste zin van de roman direct ter sprake komt, terwijl pa Valcoog pas enkele zinnen later wordt opgevoerd. De titel van het eerste tekstdeel is bovendien “Iets van een geschiedenis”, waarbij niet gespecificeerd wordt of het de geschiedenis van het bedrijf of die van de familie is; het is uiteraard die van beide, en beide lijken van gelijk belang in de openingspassage:

Reeds de overgrootvader van moederszijde had de grondslag gelegd voor het bedrijf waarvan het huidig gezin bestond. Zijn opvolger, de grootvader, een uit een talrijke familie, bezat niet meer dan een enkele dochter. Zij bleek in staat het bedrijf voort te zetten; zij deed het zelfs met genegenheid en toewijding. Toen zij, bijna dertig jaar oud, trouwde, werd haar man, Valcoog, deelgenoot in de zaak. (Bordewijk 1948: 9)

Echter, eerder kan wellicht gesteld worden dat De Leydsche IJzerhandel de hoofdrol *deelt* met Aga, in zoverre dat zij zich sterk met het bedrijf identificeert, zoals we in paragraaf 3.4.8 al hebben gezien. Hier komt nog bij dat haar welgesteldheid verbonden lijkt aan die van de zaak en vice versa. Aan het begin van de roman horen we dat de zaken bij de Leydsche IJzerhandel de laatste tijd niet bijzonder goed lopen. Met Aga gaat het evenmin goed. Zoals in paragraaf 3.3 en paragraaf 3.4.8 al besproken is zij rond deze tijd een hevig roker en nog sterker drinker. Zij brengt dus veel van haar avonden door onder het bedwelmend effect van de alcohol, in het rookhol dat haar kamer is. Na haar schorsing en uiteindelijk ontslag gaat het haar alleen maar slechter: haar tabak- en alcoholgebruik neemt toe, en al spoedig raakt zij ernstig ziek. In dezelfde periode loopt de affaire “stroef – het was wel te voorzien geweest” (Bordewijk 1948: 194), zo horen we van de verteller. Onder leiding van Hugo en de nieuwe directeur, ene C.L. Olgaard, worden meerdere financiële blunders begaan, en de onderneming raakt gevaarlijk dicht aan de rand van het faillissement. Als Aga geheel genezen en vol nieuwe energie terugkeert als directrice zien we dat de zaken direct beteren:

Zij stelde een nieuwe aanlokkelijke catalogus samen. Zij wilde ook op de eerstvolgende jaarbeurs met een belangwekkende stand voor de dag komen. Zij riep zo spoedig mogelijk Joziasse terug, de hulpboekhouder, door Hugo ontslagen. Zij kon hem goed gebruiken, want er was opeens veel meer werk. Het bedrijf *regeneerde* [mijn cursivering, MM]. (Bordewijk 1948: 245)

De strijd om de Leydsche IJzerhandel is dus de spil waar *Noorderlicht* om draait. Het is een strijd bij welk ieder van de personages die men tegenkomt in het verhaal op zekere wijze baat heeft. Aga en Hugo zijn uiteraard zonder meer betrokken, zowel als Aga's broers, Welkom en Johannes, werkzaam als zij zijn bij het bedrijf. Aga's zusters, Marvédie en Luca, hoewel niet in dienst van De Leydsche IJzerhandel, zijn voor hun levensonderhoud afhankelijk van de salariëring van de familieleden door het bedrijf – en, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, innig met het bedrijf verbonden simpelweg vanuit hun status als leden van de familie Valcoog. Hugo's verloofde Adeline wordt eveneens bij het conflict gesleept wanneer Hugo haar een aantal aandelen van de Leydsche IJzerhandel overhandigt, onder de volgende uitspraak: “Het is goed dat de vrouw van deze tijd in de zakenwereld geen onbekende blijft” (Bordewijk 1948: 66) (meer hierover in paragraaf 4.3). Ieder personage begeeft zich dus uiteindelijk op het terrein van de zakenwereld.

De economisch-thematische lading van het verhaal lijkt zelfs door te werken over de grenzen van het puur zakelijk vlak van de strijd om de ijzerhandel. In de vorige paragraaf hebben we al gezien dat het zakelijk kunnen bij Aga en Hugo opgevoerd wordt als een van de voornaamste bouwstenen van deze personages; vooral Hugo's leven en persoonlijkheid worden in hoge mate bepaald door zijn status als zakenman. Bovendien is het zo dat de relaties tussen sommige personages buiten het conflict om ook zeer formele, zakelijk connotaties lijken aan te nemen. Bespreking hiervan vormt een cruciaal deel van het volgende hoofdstuk; zie paragraaf 4.3. Voor het moment geef ik dus enkel als voorbeeld dat het uiterst tekenend is dat de manier waarop in de bespreking van de geschiedenis van het bedrijf en de voorhuwelijkse verhouding tussen de vader en moeder van de Valcoogkinderen, De Leydsche IJzerhandel omschreven wordt met de term “de

affaire” – een woord dat zowel op een bedrijf als op een liefdesrelatie (dus: de verbintenis tussen de ouders van de Valcoogs) kan duiden.

3.5.2 *De ondergang*

Naast het economiethema is een tweede belangrijk thema nadrukkelijk aanwezig in *Noorderlicht*: het thema van de ondergang. Bronzwaer omschrijft *Noorderlicht*, zoals we hebben gezien, nota bene als “Bordewijks uitvoerigste poging om de geschiedenis van de overgangstijd na het fin de siècle tot aan de Tweede Wereldoorlog en de problematiek van het ondergangsbefef [...] te beschrijven” (Bronzwaer 1981: 431). Het verband tussen de ondergangsthematiek en de historische context van de roman momenteel daargelaten kan inderdaad gesteld worden dat de ‘ondergang’ in *Noorderlicht* expliciet gethematiseerd wordt – namelijk in de verschillende toespelingen op de ondergang van de familie Valcoog.

De ondergangsthematiek valt hierbij in verband te brengen met het zakenthema, in het simpele feit dat de strijd om de controle van de Leydsche IJzerhandel voor de familie Valcoog tevens een strijd is om het eigen lot, om overleving. Dit is niet per se overleving in de letterlijke zin van het woord. Wanneer de contracten van Welkom en Johannes veilig gesteld zijn is de financiële status van de familie secuur, zo wordt duidelijk vermeld, mocht Aga het ontslag wachten of niet. In de vorige paragraaf hebben we echter al gezien dat De Leydsche IJzerhandel in haar welgesteldheid en voortbestaan afhankelijk is van dat van Aga en vice versa; dit verband valt met gemak door te trekken tot een verband tussen het bedrijf en de hele familie. De Leydsche IJzerhandel is voor de familie Valcoog meer dan een simpel bedrijf, een werkgever of een manier om in leven te blijven; het is een essentieel deel van het eigen bestaan, intrinsiek verbonden met de eigen identiteit. (Hierboven wees ik al op de dubbelzinnigheid van de term ‘affaire’ bij één van de eerste beschrijvingen van zowel bedrijf als familie.)

In zekere zin begrijpelijk. Zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien is De Leydsche IJzerhandel al meerdere generaties in de familie. Voor het vijftal is het voornamelijk het nalatenschap van de vorige generatie, hun ouders, dat belangrijk is, zoals Aga tijdens de aandeelhoudersvergadering aangeeft: “mijn vader was heus niet de

eerste de beste. Hij mag het bedrijf niet gemaakt hebben, hij heeft het groot gemaakt, samen met mijn moeder” (Bordewijk 1948: 174). De kinderen is hierbij de taak gegeven het in stand te houden. Een zeker gevoel van trots en verantwoordelijkheid omtrent de zaak valt dus te verwachten, en wordt ook door Johannes uitgesproken wanneer Hugo voorstelt zichzelf mededirecteur te maken: “Al zit er veel vreemd kapitaal in ons bedrijf, het is het bedrijf van de Valcoogs. Onze ouders zouden zich in hun graf omkeren als ze wisten dat er een ander directeur kwam, naast Aga” (Bordewijk 1948: 93). Dat het bedrijf als naamloze vennootschap niet eigendom van enkel de Valcoogs is, deert hierbij niet, zolang het maar onder de huidige naam en in de huidige samenstelling blijft voortbestaan; dan blijft de link met het verleden bewaard en dus de continuïteit van de identiteit gewaarborgd. Binkershoek laat dan ook tijdens de vergadering weten dat een fusie wat betreft de Valcoogs geen optie is: “dat wenst mijn groep niet. Daarin [= in “mijn groep”, MM] zit de familie Valcoog die op geschiedkundige gronden [...] hecht aan de zelfstandigheid van haar zaak” (Bordewijk 1948: 165).

Er is echter meer aan de hand. Net als het lot van Aga is het lot van de familie Valcoog verbonden aan het lot van het bedrijf op een wijze die verder gaat dan financiële afhankelijkheid, verder gaat dan trots en verantwoordelijkheid – zelfs verder dan de logica. In de vorige paragraaf hebben we al gezien dat het tijdens Aga’s ziekteperiode slecht gaat met het bedrijf, dankzij de afwezigheid van de oude directrice en de capriolen van Hugo en de heer Olgaard. Tegelijkertijd begint de familie, zonder Aga’s toezicht, langzaam uit elkaar te drijven: “Zij waren als ondeugende kinderen in een klas zonder onderwijzer die schier gedachteloos, schier werktuiglijk tot kattenkwaad komen” (Bordewijk 1948: 210). Zowel Marvédie als Johannes laten zich door twijfelachtige romances meeslepen. Luca dweept eerst enige tijd met Hugo en begint zich vervolgens met allerlei onguere types in te laten. Welkom treedt bijna met de plebejische Ant Bessenboel in het huwelijk. De goede naam en eenheid van de familie raken in de nasleep van het verval van zowel Aga als de onderneming tevens onderhevig aan slijtage, aan een “verschijnsel van voortschrijdende desintegratie” (Bordewijk 1948: 217). Wanneer tegen het eind van de roman Hugo zijn houdgreep op de affaire verslapt en uiteindelijk laat varen, zien we dat Aga tegelijkertijd gaat beteren. En, zoals besproken in de vorige

paragraaf, raakt ook het bedrijf er als vanzelf bovenop wanneer Aga weer in het zadel geholpen is als directrice. Aga, met achter haar de familie Valcoog, is kennelijk de enige die in staat is de zaak in goede banen te leiden en uit het dal omhoog te trekken. Maar tegelijkertijd hebben zij en haar familie de Leydsche IJzerhandel nodig om als eenheid in stand te blijven, om niet uiteen te drijven. Als de zaak floreert, gaat het de familie tevens goed, en de ondergang van de een betekent tevens de ondergang van de ander.

Wat bovendien tekenend is voor de werking van het ondergangsthema, is dat meerdere malen in de loop van het verhaal signalen op zijn te vangen dat de familie Valcoog zelf de zaden van verval in zich lijkt te dragen. De ondergangsthematiek kondigt zich bij de aanvang van de roman al aan, lang voordat het verband tussen de economische op- en neergang van het bedrijf en de welgesteldheid van het gezin zich aandient. Zo merkt Bronzwaer op dat de oude Valcoog “het degeneratieverschijnsel [vertoont] van een oor zonder lel” (Bronzwaer 1981: 431). Van belang is dat dit kenmerk met enige goede wil valt op te vatten als een grotesk zijnde. Zoals we in de vorige paragraaf zagen, vertonen de kinderen Valcoogs ieder een of meerdere van deze groteske kenmerken, die door de verteller nota bene soms nadrukkelijk aan degeneratie gekoppeld worden – zoals het gebit van Aga, dat omschreven wordt als “licht gedegeneerd” (Bordewijk 1948: 35). Deze verbintenis is uiterst significant, gezien het gegeven dat “voor de literatuur van de decadente periode [...] het groteske er in functie staat van het ondergangsbef” (Bronzwaer 1981: 429). (Zie hierover verder paragraaf 4.2.)

De ondergangsthematiek zou zelfs aanwezig zijn de namen van de broers en zusters Valcoog, welke Bronzwaer ieder met deze thematiek in verband brengt. Deze passage is het waard om in zijn volledigheid te citeren:

Marvédie, de oudste dochter, is genoemd naar een oude Spaanse munt, de maravedi [...] die tussen de 11de en de 19e eeuw zo sterk devalueerde dat zij spreekwoordelijk is geworden voor iets dat geen waarde meer heeft. Luca heet voluit Noctiluca – hetgeen maangodin betekent en dus op vergankelijkheid en onvruchtbaarheid duidt. Johannes draagt de naam van hem die in het visioen van de Openbaring het einde der tijden beschreef. De naam Welkom is een bijna-anagram van *Wolken*, titel van het eerste deel van de roman en eerste verschijningsvorm van het noorderlicht. Aga, tenslotte, is

afkomstig van Agamemnon, de fanatieke Griekse vorst die omwille van het idée fixe (de oorlog tegen Troje) zijn dochter offerde en zijn nakomelingen verdoemde tot ondergang en verderf (Bronzwaer 1981: 433).

Nu zijn niet al deze interpretaties even overtuigend. Het lezen van de naam Welkom als anagram van ‘wolken’ lijkt mij enigszins vergezocht. Het woord ‘Noctiluca’ zelf betekent niet maangodin; het is een titel die soms aan de Romeinse maangodin werd gegeven en die “dat wat schijnt in de nacht” betekent. Interessant is dat de naam tevens een verwijzing kan zijn naar de *noctiluca scintillans* of zeevonk, een soort alg die bij aanraking een vaal groen licht afgeeft (Encyclopaedia Britannica 2013). Hiermee is het meer voor de hand liggend de naam in verband te brengen met de zee en met het noorderlicht, zaken die vaker met de familie in verband worden gebracht, zoals al besproken in paragraaf 3.3. De duidingen van de namen Marvédie en Johannes zijn echter onthullend. Vader Valcoog zou de naam Marvédie ergens gelezen hebben, al herinnert hij zich niet waar – zijn economische werkzaamheden maken vergeten kennis van deze oude Spaanse munt aannemelijk. En de connectie tussen Johannes Valcoog en de profeet Johannes is zeer aannemelijk, gezien Aga hem enkele malen “verzenenhouder” noemt, een ouderwetse term voor waarzegger – al mag hieraan toegevoegd worden dat het einde van de familie Valcoog door hem geenszins wordt voorspeld of bevestigd.

De (voor de hand liggende, want in de roman zelf genoemde) connectie tussen Aga en de Griekse Agamemnon is echter veelzeggend, aangezien Aga, gelijk Agamemnon, “sporen van noodlottige waanzin” zou vertonen (Bordewijk 1948: 37), die volgens Bronzwaer tot uiting komen in de manier waarop zij zichzelf en haar familie systematisch van de buitenwereld afsluit, om het familieblok puur, solide en intact te houden. Bronzwaer vat de aard van de situatie als volgt samen: “Juist in hun krampachtig verweer tegen het verval zoeken deze mensen de ondergang; hun streven tot zelfbehoud draait op niets anders uit dan op zelfvernietiging” (Bronzwaer 1981: 428). Ondanks de veelal positief lijkende afloop van de roman lijkt de ondergang van de familie Valcoog dus alsnog gegarandeerd. Het feit dat de slotscène van *Noorderlicht* zich gedeeltelijk afspeelt bij het familiegraf van de Valcoogs kan aldus tekenend genoemd worden: als de familie is gedoemd tot de ondergang, is het logisch dat de laatste scène zich deels afspeelt

aan de voet van de plaats waar zij eeuwig rusten zal. Zoals wel vaker bij Bordewijk is alles echter niet simpelweg zoals het lijkt, en zo neemt de werking van deze ondergangsthematiek wanneer zij vanuit het historisch kader en vooral het theoretisch kader geïnterpreteerd wordt dan ook andere dimensies aan dan degene die hierboven geschetst zijn. Voor het moment mag het echter duidelijk zijn dat het ondergangsthema een uiterst belangrijke rol speelt binnen *Noorderlicht*.

ROMAN, HISTORISCH KADER EN THEORETISCH KADER

In de voorgaande hoofdstukken heb ik de historische en theoretische kaders aan welke ik *Noorderlicht* wil toetsen uiteengezet en heb ik een formele analyse gegeven van enkele basiskennmerken van de roman. In dit hoofdstuk ga ik dus over tot mijn interpretatie van de roman. Als eerst zeg ik enkele woorden over het belang van het ondergangsthema in de roman en in Bordewijks oeuvre in het algemeen. Vervolgens bespreek ik hoe de in hoofdstuk 1 besproken verschuivende sociale verhoudingen die de bron vormen van het fin de siècle-gevoel in de roman worden weergegeven. Hierna weerleg ik, mede met behulp van de in hoofdstuk 2 besproken ideeën van Berns, Bronzwaers negatieve waardering van *Noorderlichts* weergave van de in hoofdstuk 1 besproken economische ontwikkelingen en de werking van het economiethema binnen de roman.

4.1 De uitdrukking van het ondergangsbef

Aan het slot van het vorige hoofdstuk heb ik aandacht besteed aan de werking van de ondergangsthematiek binnen *Noorderlicht*. In dit hoofdstuk wens ik te beschouwen hoe de werking van deze thematiek geïnterpreteerd kan worden als zij in het licht wordt geplaatst van de in hoofdstuk 1 geschetste verschijnselen uit de historische context van de roman: het ondergangsbef dat uitgaat van de tijd van het fin de siècle en de economische ontwikkelingen uit de periode die de roman verbeeldt. Hierin kom ik terug op deze eerder geciteerde passage uit Bronzwaers artikel, die zijn interpretatie van de relatie tussen de roman en diens historische context samenvat:

Men kan *Noorderlicht* niet beter karakteriseren dan door het boek te beschouwen als Bordewijks uitvoerigste poging om de geschiedenis van de overgangstijd na het fin de

siècle tot aan de Tweede Wereldoorlog en de problematiek van het ondergangsbef [...] te beschrijven in sociaal-economische termen (Bronzwaer 1981: 431).

Deze interesse voor het in de genoemde periode heersend ondergangsbef is binnen Bordewijks werk niet uniek aan *Noorderlicht*; verschillende critici hebben opgemerkt dat het ondergangsthema een favoriet thema is binnen het oeuvre. Uit een opmerking van Govaart over de *Fantastische Vertellingen* (1919) valt op te maken dat het thema in dit vroege stadium al duidelijk aanwezig is: “Bordewijk beschrijft graag het verval van de mens en zijn vermogens” (Govaart 1981: 15). Ook Bronzwaer geeft aan dat er “geen werk van zijn hand [is] waarin dit ondergangsbef niet te vinden is” (Bronzwaer 1981: 426). Dat het ondergangsthema in Bordewijks oeuvre veelal in relatie staat tot het fin de siècle is volgens Bronzwaer niet minder dan logisch, aangezien de periode die door dit fenomeen beheerst werd samenvalt met de periode waarin de auteur “geestelijk gevormd” is: “het fin de siècle [valt samen] met zijn jongelingsjaren [...] en de jaren dertig met de vroege rijpheid van zijn schrijverschap. [...] met recht mag hij een contemporain auteur genoemd worden” (Bronzwaer 1981: 425-426). Zoals ook door Bronzwaer is opgemerkt, is *Rood paleis. Ondergang van een eeuw* (1936) de Bordewijkroman waarin dit thema het duidelijkst naar voren komt; in dit werk, zo stelt Frans Kellendonk, maakt Bordewijk “de balans op van de negentiende eeuw, een tijd van “technische vooruitgang, verbijsterend snel, en cultureel verval, even verbijsterend” (Kellendonk 1985: 19).

Zoals we in de inleiding hebben gezien meent Bronzwaer dat de manier waarop Bordewijk de ontwikkelingen in deze periode weergeeft veelal negatief is, dat zij door hem “als verwording en achteruitgang zijn beschouwd” (Bronzwaer 1981: 426). Deze negatieve houding zou het gevolg zijn van Bordewijks hoogburgerlijke afstamming: “Bordewijk zelf was van afkomst en levensstijl een echte patriciër, die er zich [...] van bewust was dat de maatschappelijke stand en de levensstijl die hem eigen waren aan verval waren blootgesteld” (Bronzwaer 1981: 426). Bronzwaer schrijft Bordewijk dus het perspectief toe dat we hebben gezien bij Romeins analyse van het fin de siècle in het eerste hoofdstuk; namelijk dat van de gegoede burgerij, door wie deze periode inderdaad werd gezien als een tijd van teruggang, dreiging en onzekerheid. Dat de historische

periode waarin de handelingen in de tegenwoordige tijd van de roman spelen niet exact samenvalt met het historisch fin de siècle (de roman speelt zich af in de jaren dertig, terwijl het eindpunt van het fin de siècle, aangegeven in hoofdstuk 1, veelal bij het begin van de Eerste Wereldoorlog wordt geplaatst) valt uit te leggen vanuit het feit dat de jaren twintig en dertig in de directe nasleep van het fin de siècle lagen en hier veelal door zijn gevormd. Hierbij komt dat de in hoofdstuk 1 beschreven economische crash in 1929 de nog aanwezige positieve gevoelens van de *Roaring Twenties* volledig van de kaart veegde, en dat de concrete verschijnselen die volgens Romein aan het fin de siècle-gevoel bijdroegen – voornamelijk de veranderende sociale verhoudingen die ik hieronder zal bespreken – in de periode die de roman weergeeft nog steeds bijzonder actueel waren.

4.2 Veranderende sociale verhoudingen

4.2.1 Representatie van sociale klassen

In hoofdstuk 1 hebben we gezien dat het ondergangsbef dat uitgaat van het fin de siècle veelal voortkomt uit de verschuivende sociale verhoudingen in dit tijdperk. De oude heersende klassen, te weten adel en koningshuis, hadden sterk aan macht en invloed ingeboet en waren dus duidelijk onderhevig aan verval. De hierdoor in dit tijdperk machtigste klasse, het patriciaat ofwel de gegoede burgerij, was ondertussen angstig voor de opmars van de grijze massa en ervoer het bestaan dus als onzeker en onderhevig aan verval. Evenals het ondergangsthema is behandeling van dergelijke sociale verschuivingen niet vreemd aan Bordewijks werk. Zoals Hans Anten aangeeft zijn “standsbesef en sociale stratificatie kernthema’s” binnen het oeuvre (Anten 1996: 60); hij gaat zelfs zo ver te stellen dat de titel van de bundel *Studiën in volksstructuur* (1951), “een adequate typering [is] voor het grootste deel van zijn oeuvre” (Anten 1996: 89).

Dupuis signaleert dat maatschappelijke problematiek in Bordewijks werk veelal wordt weergegeven via de ervaringen van individuele personages: “bij het behandelen van sociale vraagstukken is Bordewijk in de eerste plaats geïnteresseerd in hun [...] betekenis en gevolgen voor de enkeling, door wie per slot van rekening toch alles wordt ervaren” (Dupuis 1980: 52). Via deze redenering is het logisch bepaalde personages op te vatten

als representanten van de sociale klassen die hier in het geding zijn. Bronzwaer kiest dan ook deze weg om de klassenstrijd in *Noorderlicht* te duiden. Hierin ga ik met hem mee.

Zoals we in de inleiding hebben gezien, stelt Bronzwaer dat “de maatschappelijke krachten die [de familie Valcoog] omringen [...] enerzijds het aan macht en invloed winnende proletariaat, anderzijds de innerlijke verzwakking van de hogere burgerij, de patriciërs en de adel [zijn]” (Bronzwaer 1981: 434). In de inleiding zagen we al dat Bronzwaer Adeline de Valleije Oofke en diens familie opvat als representanten van “de klasse van de verpauperde en geïsoleerd rakende adel” (Bordewijk 1981: 435). Het waarom wordt hierbij niet uiteengezet, maar is voor de hand liggend. Zoals besproken in paragraaf 3.4.3 is de familie Valleije Oofke afkomstig uit een oud patriciersgeslacht dat zich, al is het zelf niet van adel, boven menig adellijke familie acht. Hierbij moet wel gezegd worden dat het vooral Adeline’s ouders en broer zijn die zich expliciet als leden van de elite opstellen. Vooral de vader en de broer keuren Adeline’s huwelijk met de uit het proletariaat afkomstige Hugo ernstig af. Zoals in paragraaf 3.4.3 besproken gedraagt de vader zich bovendien hooghartig, koud en afstandelijk tegenover Hugo. Wanneer Hugo tijdens een verblijf in het landhuis van de Adeline’s ouders een opmerking maakt die “ofschoon voorzichtig geplaatst, toch onomwonden van antisemitisme blijk gaf”, reageert meneer De Valleije Oofke als volgt: “Ah zo, meneer Van Delden, u offert blijkbaar al aan de eeuw. Wij hier doen dat nog niet” (Bordewijk 1948: 114). Hiermee laat de vader duidelijk merken een aanhanger te zijn van oude normen en waarden, die niet geïnteresseerd is om zich te ‘verlagen’ tot de grofheden van de moderne tijd. Broer Victor gedraagt zich zo mogelijk nog hooghartiger en onbeschofter tegenover Hugo en maakt hem, zoals in paragraaf 3.4.3 gezegd, expliciet uit voor ‘plebejer’; een duidelijk teken dat hij zichzelf vanwege zijn afkomst beschouwt als superieur.

In vergelijking met haar familie is Adeline moderner en minder elitair ingesteld. We horen enkele malen dat zij ondanks haar status als “volkomen dame, onbetwistbaar”, toch vol is van “moderne ideeën”; dit in contrast met de ouders, op wie – zoals geïllustreerd door het citaat hierboven – “De eeuw [...] geen vat” heeft (Bordewijk 1948: 112). Zo acht Adeline de afkeuring van Hugo door haar familie uiterst kleinzielig en maalt zij persoonlijk geenszins om zijn afkomst. Ook meent ze tijdens een uitje met Hugo in Den Haag in het straatbeeld “te veel heren en dames, te veel demi-monde, te weinig

volk” te zien – “Want ze was modern in de sociale zin” (Bordewijk 1948: 62). Toch is ze niet geheel verstoken van de elitaire gevoelens en de lichte afgunst tegenover het kleine volk die haar stand kenmerken. In een van haar overpeinzingen omtrent Hugo beschrijft ze hem als “spruit van allerkleinst” (Bordewijk 1948: 155). Ook schrikt ze erg van het voorkomen en het gedrag van Hugo’s vader en gruwet ze van zijn volgestouwd, smakeloos interieur. Evenzeer pleit het voor haar dat ze dit snel van zich af weet te zetten: “plotseling viel het alles van haar af, en zag zij de kleine vent zoals hij waarschijnlijk was: enorm vitaal ondanks de vele jaren rentenierschap, de schepper van een vermogen, de *vader* van haar verloofde. Ze nam heel vriendelijk afscheid” (Bordewijk 1948: 110).

Het proletariaat is volgens Bronzwaer, wederom zoals vermeld in de inleiding, “in *Noorderlicht* aanwezig in de personen van Ant Bessenboel en de oude Van Delden” (Bronzwaer 1981: 434). Beiden beoordeelt Bronzwaer als groteskeriën, vooral Ant, “met haar oranje opmaak en haar doorgroeide hoektand” (Bronzwaer 1981: 434). Hierbij vermeldt Bronzwaer wel terecht dat Ant “geenszins een volstrekt negatief te waarderen personage” is:

Zij belichaamt ook het gezonde verstand en als zij pogingen in het werk stelt om met Welkom te trouwen, dan is dat niet meer dan een gezond instinct tot zelfbehoud. In het hoofdstuk ‘Gesprek met Ant’ maakt zij bovendien de verstandigste opmerking van het hele boek, waardoor zij de familie Valcoog voorlopig van een debâcle redt. (Bronzwaer 1981: 434)

De oude van Delden vertegenwoordigt volgens Bronzwaer “het proletariaat dat door ijver, gierigheid en veine [= geluk] rijk is geworden” (Bronzwaer 1981: 434) – meer woorden maakt hij er niet aan vuil. De proletarische achtergrond van Hugo’s vader wordt inderdaad vaak onderstreept. Zoals vermeld in paragraaf 3.4.2 bezit hij een “platte tongval” (Bordewijk 1948: 53) en wordt hij omschreven als een “ontzettende plebejer” (Bordewijk 1948: 110). Over zijn afkomst is weinig bekend, wat de verteller geen groot gemis acht: “Het ventje had tot vader een turfboer; verder verloor de genealogie zich in ongewisheid, doch daar maalde geen sterveling om” (Bordewijk 1948: 53). Desalniettemin wordt ook dit ‘ventje’ geenszins negatief neergezet. De verteller

benadrukt dat de door zowel hem als Adeline gerespecteerde vitaliteit van het ventje tot succes en gelukkigheid leidt: “het ventje bezat grote energie. Het bouwde huisjes, hier, daar, alom, langs kaarsrechte verkeerswateren; onder de ijverige insecten die de lintbebouwing opwierpen was het een der ijverigste en gelukkigste” (Bordewijk 1948: 54). De oude Van Delden is simpel, maar absoluut niet dom: hij bezit “een klein maar kloek verstand, ook bij tijden een scherpe blik” (Bordewijk 1948: 54), waardoor hij al snel opmerkt dat zijn zoon de mogelijkheid in zich heeft om hoog te klimmen. Deze pienterheid behoedt hem ook voor zakelijke blunders: na zijn succes in de huizenbouw is hij “leep genoeg om te zien dat de tijden slecht zouden worden en het bouwen niet meer winstgevend zou wezen, dat de faillissementen gingen komen [...]. [Hij] was intijds binnen, bleef binnen, en voelde zich volmaakt content” (Bordewijk 1948: 54). Dit citaat toont overigens dat het ventje, in tegenstelling tot Bronzwaers bewering, zijn rijkdom absoluut niet aan geluk en gierigheid dankt. De oude Van Delden heeft juist doelbewust zijn kans gegrepen om zijn fortuin in de huizenbouw te maken en is, toen hij opmerkte dat de tijden zouden verslechteren, direct uit de *business* gestapt in plaats van uit gierigheid en roekeloosheid door te zetten in de hoop nog meer te verdienen.

De belangrijkste representant van het proletariaat, en dan specifiek voor de dreiging die uitgaat van het proletariaat, is voor Bronzwaer uiteraard Hugo van Delden. Zoals in paragraaf 3.4.2 en hierboven besproken heeft Hugo een uitgesproken proletarische achtergrond – Adeline reflecteert meermaal hoe hij “uit het volk geboren” is (Bordewijk 1948: 62). Ondanks de simpelheid van zijn ouders en achtergrond is Hugo echter uit deze stand omhoog geklauterd, dankzij een voor zijn afkomst bovengemiddelde intelligentie en zijn gegoede opvoeding en opleiding. Hij weet zich te ontwikkelen tot een schijnbaar behoorlijk beschaafde en gecultiveerde heer. Bovendien heeft hij via zijn formidabel zakelijk kunnen een omvangrijk fortuin opgebouwd. Minstens eenmaal geeft hij blijk enigszins verbijsterd te zijn dat een jongen van zijn simpele komaf het zo ver geschopt heeft: “‘Ik geloof dat ik rijk ben... ik heb de laatste tijd grote zaken gedaan... ik bedoel niet met Leiden.’ Weer zweeg hij. ‘Ik durf het nog niet op te tellen.’ Hij zei het langzaam en wat kinderlijk” (Bordewijk 1948: 135). Zijn lage afkomst manifesteert zich echter bij vlagen nog duidelijk. Zijn taalgebruik en gedrag zijn soms behoorlijk grof en ongecultiveerd voor iemand van zijn status. Naast de in paragraaf 3.4.2 gegeven

voorbeelden merkt Bronzwaer op: “als hij zijn verloofde een sigaret aanbiedt gooit hij ze haar toe of steekt ze tussen haar lippen” (Bronzwaer 1981: 435). Met dit alles is Hugo volgens Bronzwaer, zoals in de inleiding geciteerd, “het type van de ‘nouveau riche’, in wie de proletarische afkomst met behulp van kleermakers en interieurarchitecten teruggedrongen is zonder dat zij zich geheel laat verbergen” (Bronzwaer 1981: 434); en in zijn status als opgeklommen proletariër die via zijn economische machtspelletjes De Leydsche IJzerhandel van de Valcoogs af wil pakken is hij “de onontkoombare sociaal-economische ontwikkeling zelf” (Bronzwaer 1981: 437).

Bronzwaer laat echter na aan te geven tot welke van de standen in kwestie de familie Valcoog zelf gerekend mag worden. Een ongelukkige weglating, aangezien het uit de verschuivende sociale verhoudingen voortkomend ondergangsbesef door de dreigende ondergang van deze familie en haar bedrijf gearticuleerd wordt. Aangezien het vooral de gegoede burgerij was die dit ondergangsbesef ervoer, is het voor de hand liggend de familie op te vatten als representanten van deze stand. Hier zijn zeker argumenten voor te geven. De Valcoogs zijn afkomstig uit een telg welvarende burgers die minstens twee generaties teruggaat. Ze zijn bezitters van een fraai alleenstaand huis in Katwijk en een tot kortgeleden vrij rendabel familiebedrijf. Meerdere malen zien we dat ze zich goed van hun stand bewust zijn, zoals wanneer Welkom bij een bezoek aan Ant Bessenboel moppert dat hij maar een karige ontvangst krijgt, “en dan nog al voor iemand van mijn naam...” (Bordewijk 1948: 99). De buitenwereld is zich er eveneens van bewust dat de Valcoogs een behoorlijke maatschappelijke status hebben. Zie bijvoorbeeld de overpeinzingen van het meisje Utrecht, op wie Johannes tijdens Aga’s ziekte verliefd raakt; zij ziet in Johannes “een begeerlijke buit”, want “waarom zou zij dan niet trouwen met een heer uit goede stand?” (Bordewijk 1949: 218).

Als de Valcoogs opgevat mogen worden als representanten van de gegoede burgerij, zijn zij echter vervreemd geraakt van het sociaal milieu van deze stand. Zoals besproken in paragraaf 3.3.1 kijkt Welkom met enige nostalgie terug naar de tijd dat de familie in Leiden woonde. Daar was immers “zijn vader lid van de sociëteit, hijzelf later ook” (Bordewijk 1948: 95) en hadden zij dus nog contact met andere gegoede burgers. Met de verhuizing naar Katwijk is dit echter veranderd: in dit kleine plaatsje is de familie

afgezonderd van hun medepatriciërs en omringd door de door het proletariaat bewoonde sloppenwijken die de verteller maar al te graag misprijzend ter sprake brengt. Aga's blokkering van Welkoms huwelijk met Ant kan in deze context ook gezien worden als tekenend; het aantrouwen van zo'n afschuwelijke proletariër is voor een familie van stand uiteraard uit den boze. Gesteld kan ook worden dat de Valcoogs, met hun haar hang naar oude gegoede burgerwaarden als behoud van de eenheid en naam van de familie, zich vastklampen aan zaken die in de nieuwe tijd langzaam van betekenis verstoken raken. Wanneer Aga door Hugo op de aandeelhoudersvergadering ervan beschuldigd wordt niet met de tijd mee te gaan, geeft zij ook toe dat dit de kern is van de kwelling die zij en haar familie doormaken: "Dat is de hele kwestie. De tijd is tegen me" (Bordewijk 1948: 173).

Ik meen echter dat het iets ingewikkelder ligt dan dat. Vergeten moet niet worden dat de familie, ondanks haar bovengenoemde standsbesef en hang naar het bewaren van de familienaam en -eenheid, zeker geen volledige afkeur voor het proletariaat voelt. Bij Welkom is zelfs het tegendeel waar. Dit blijkt uiteraard uit zijn relatie met Ant Bessenboel. Uit een opmerking van de verteller bij een bezoek aan Ant leren we bovendien dat deze voorkeur al zijn hele leven al aanwezig is:

Onuitroeibaar was zijn neiging naar het lagere, het laagste volk. Dat bleek reeds in zijn mislukte schooltijd, toen hij zich met paupertjes afgaf, straatjongensstreken uithaalde en thuiskwam als een zwerverskind. Zo had hij zich in deze verschrikkelijke Ant vastgebeten, maar alleen omdat zij een arm schepsel was. (Bordewijk 1949: 97)

Tekenend is dat de verteller, ondanks de al in paragraaf 3.2.3 vastgestelde licht misprijzende toon in zijn omschrijving van het volk, toegeeft dat figuren als Ant maar arme schepsels zijn; hieruit spreekt meelij met en genegenheid voor deze figuren, zowel als begrip en goedkeuring voor de aanwezigheid van vergelijkbare gevoelens bij Welkom. Opvallend is overigens dat Welkom niet de enige Valcoog is die welwillend staat tegenover de proletarische Ant, zoals blijkt uit de volgende scene die zich tijdens Aga's ziekte tussen Ant, Welkom, Luca en Marvédie afspeelt: "[Ant] vroeg ronduit of de dames van mening waren dat Welkom haar moest trouwen. De dames durfden het in afwezigheid van Aga beamen" (Bordewijk 1949: 215).

Bovendien is het zo dat de familie, naast deze betrekkelijke hang naar het proletariaat, zelf volkse trekjes vertoont. Anten noemt “oprechtheid, spontaneïteit, vitaliteit, het vermogen tot regeneratie [en] het instinctief handelen” als voorbeelden van kwaliteiten die Bordewijk doorgaans “aan de representanten van het ‘volk’ toekent”. Hierbij is het belangrijk te vermelden dat deze eigenschappen bij Bordewijk doorgaans positief gewaardeerd worden: zij “zorgen ervoor dat [de representanten van het ‘volk’] in principe weerbaarder in het onophoudelijk veranderend leven staan dan de verzwakte ‘hogen”” (Anten 1996: 91). Deze eigenschappen zijn ieder nadrukkelijk aanwezig in het kopstuk van de familie, Aga. Oprecht is ze zonder meer – in tegenstelling tot bijvoorbeeld de vader van Adeline, die als beschaafd representant van de hogere klassen moeite heeft om Hugo recht voor zijn raap te verklaren wat hij van diens proletarische afkomst denkt, zoals we gezien hebben in paragraaf 3.4.3. In de loop van de roman wordt keer op keer duidelijk dat Aga altijd zegt wat ze van iets of iemand denkt zonder er doekjes om te winden. Spontaan is ze evenzeer; zie voor een voorbeeld die in paragraaf 3.4.8 beschreven scene, waarin ze vlot met een tweetal gevatte zinnen een snerende opmerking van Hugo tegen hem keert. Nog een tekenende woordenwisseling tussen de twee: “en ik vind dat, als juffrouw Valcoog daar nog na een jaar verontwaardigd mee aankomt, ik als gedelegeerd commissaris het wel eerder had mogen weten.’ ‘Ja, u kwam *toen* nogal veel hier!”” (Bordewijk 1949: 166). Aga is er zelfs zo happig op haar zegje te doen dat ze vaak mensen in de rede valt, zoals in de volgende woordenwisseling tussen haar en Hugo: “Als je uitgaat van gedwongen liquidatie, dan natuurlijk niet, Aga. Maar dat is...’ ‘Ik denk helemaal niet aan gedwongen...’ ‘Laat ik ook even mogen uitspreken, Aga” (Bordewijk 1949: 93). Haar vitaliteit is eveneens bewonderenswaardig: ze is een enthousiast zwemmer, draait er haar hand niet voor om stad en land af te reizen om de verschillende aandeelhouders een persoonlijk bezoek te brengen. Na haar ontslag houdt ze zichzelf nog enige tijd actief met regelmatige strandwandelingen. Haar lange ziektebed doet wellicht enigszins af aan haar status als baken van vitaliteit binnen de familie; na haar genezing is ze echter duidelijk sterker dan ooit, wat toont dat ze beschikt over het bij Bordewijk veelal aan het volk toegeschreven regeneratief vermogen. Tegen het eind van de roman reflecteert de advocaat Binkershoek dan ook als volgt over haar voorkomen: “Ze was zo levenskrachtig, bijna levenslustig, dat het aanstekelijk op hem zou hebben

gewerkt, indien hij jeugdiger ware geweest” (Bordewijk 1948: 243). Het sterke instinctieve vermogen van dit volk is haar eveneens eigen: zoals al geciteerd in paragraaf 3.4.8 “denkt [Aga] niet of nauwelijks, ze handelt” (Bordewijk 1948: 254); en vaak tot groot succes, zoals ik zal bespreken in paragraaf 4.3.2. Verder tekenend zijn haar intellectuele onderontwikkeling – die zij overigens deelt met Welkom, Luca en Marvédie; Johannes is duidelijk de enige geoefend denker van het gezien – en de vaak aan haar toegeschreven status van ‘primitief’, beide eveneens genoemd in paragraaf 3.4.8. Van Luca wordt elders ook opgemerkt dat zij een “hang naar het conflict” heeft die vergelijkbaar is met die van het lagere volk: “Een paar trappen lager in stand en zij zou de vaste getuige geweest zijn bij elke achterbuurtrel” (Bordewijk 1948: 91).

De in paragraaf 3.4 besproken groteske eigenschappen van de leden van de familie kunnen wellicht ook in het licht van deze connectie met het volk begrepen worden. Bronzwaer stelt dat Ant en de oude Van Delden in hun rol als representanten van het proletariaat “echte groteskeriën” zijn; “in hen vertoont zich het groteske in een onverhulde vorm die sterk opvalt bij het verregaand realistische karakter van de roman” (Bronzwaer 1981: 434). Mij lijken de groteske eigenschappen van deze twee echter niet bijzonder overdreven vergeleken met de andere personages. De kleine, ijverige, insectachtige oude Van Delden, en Ant, met haar “mond die zo liederlijk in het vierhoekige kon opengaan” en haar “meer dan ontzettend opgemaakt, oranje” gelaat (Bordewijk 1949: 99), passen zo in het rijtje naast bijvoorbeeld Marvédie, met haar “enigszins driehoekig gelaat, visachtige ogen en [...] visachtige mond” (Bordewijk 1948: 19), de vadsige, voortijdig kale reus Johannes en het grote kind Welkom met zijn bizar uitnodigende “pretkop”. Deze duiding van het groteske binnen de roman lijkt mij aannemelijker dan het verband met degeneratie dat door Bronzwaer gepropageerd wordt. Hij citeert het oor zonder lel van de oude Valcoog in principe correct als ‘degeneratieverschijnsel’ in de zin dat het in de roman deze titel krijgt, maar vergeet hierbij dat dit direct hierna door de verteller gerelativeerd wordt:

Wie Valcoog opmerkzaam bekeek, hem trof al gauw het licht degeneratieverschijnsel van het oor zonder lel [...]. Maar het schijnt dat de natuur aan de vrouw de taak heeft

toebedeeld het mensenras uiteindelijk zuiver te houden, een filter waarin de ziektekiemen bezinken en sterven; haar lichaam toont zelden ontardingsverschijnselen. Wie let op het mannenoor zal vaak allerlei onfraaiigheid en bedenkelijks vaststellen. Mevrouw Valcoog bezat als haar seksgenoten een goed, ja zij bezat zelfs een mooi oor, een bescheiden en door niemand, ook niet door haarzelf, opgemerkte schoonheid. (Bordewijk 1949: 11)

Hier lezen we dat het oor zonder lel bij de oude Valcoog wellicht meer een degeneratieverschijnsel lijkt dan dat het daadwerkelijk is; het mannenoor vertoont namelijk wel vaker dergelijke onfraaiheden. Dit wordt echter gebalanceerd door het uitstekend ogend oor van mevrouw Valcoog, waardoor het onwaarschijnlijk lijkt dat er ernstige ‘ziekttekiemen’ en ‘ontardingsverschijnselen’ zijn doorgespeeld aan de kinderen. Het enige groteske eigenschap van de nakomelingen van het paar dat in de roman expliciet als ‘gedegeneerd’ wordt bestempeld is het zwakke gebit van Aga – maar, zoals besproken in paragraaf 3.4.8, laat zij dit na haar genezing zodanig restaureren dat het er goed verzorgd en vitaal uit komt te zien, wederom een teken dat haar het regeneratieve vermogen van het volk eigen is.

Hiermee moet de link die Bronzwaer legt tussen het groteske, het ondergangsbef en de *angst* wellicht ook heroverwogen worden. De ondergang van de hogere klassen, zo vertelt Bronzwaer, stond tijdens het fin de siècle in contrast met de opkomst van het plebejische burgerdom. Bordewijk toont zich, zoals we hebben gezien, doorgaans gefascineerd door dit proletariaat, maar uit zich er niet enkel minachtend tegenover. Desondanks worden representanten ervan altijd neergezet als grotesk. “In zijn diepste wezen”, aldus Bronzwaer, “is het groteske monster een projectie van onze onbewuste angsten” (Bronzwaer 1981: 427). Met dit in gedachten ziet Bronzwaer deze groteskeriën als uiting van de onbewuste vrees voor het proletariaat die Bordewijk als patriciër gevoeld zou hebben, en suggereert dat hij dat het toekennen van positieve eigenschappen aan dit proletariaat een onbewuste poging zou zijn om deze angst te relativeren door de suggestie te wekken dat het volk toch niet zo eng is. Anten betwijfelt echter of “al dan niet onbewuste angst voor de massa Bordewijks primaire drijfveer is geweest om ‘het volk’ te verheerlijken, dit nog afgezien van het psychologiseren over de innerlijke roerselen van de auteur dat in een dergelijke redenering op de loer ligt” (Anten 1996: 91) – waarbij hij in een noot de betreffende passage uit Bronzwaers artikel aanhaalt

als voorbeeld hiervan. Anten meent eerder dat “uit Bordewijks fictie een zekere bewondering spreekt voor ‘het volk’, een bewondering die terug te voeren is op enige fundamentele morele kwalificaties die in de stand van de hoge burgerij en de aristocratie allengs zeldzaam zijn geworden, maar die in ‘het volk’, zo is de veronderstelling, nog ruimschoots aanwezig zijn (Anten 1996: 91) – waarna hij de hierboven behandelde lijst aan positieve eigenschappen geeft. Elders stelt hij dat “Het ‘volk’ met zijn mentale gezondheid en regenererend vermogen [...] idealiserend [wordt] voorgesteld als het noodzakelijke fundament van de samenleving” (Anten 1996: 161).

4.2.2 Wisselwerking tussen sociale klassen

Waar Bronzwaer helaas ook weinig aandacht aan besteed is hoe de interactie tussen de verschillende personages gelezen kan worden als verbeelding van de wisselwerking tussen de sociale klassen die zij representeren. De suggestie is dat Hugo, als omhoog geklauterde proletariër, de gegoede Valcoogfamilie en zo goed als adellijke Valleije Oofkes in hun maatschappelijke positie bedreigt. In zijn pogingen om via zijn zakelijke vaardigheden De Leydsche IJzerhandel van de familie Valcoog te ontfutselen tracht hij de familie ten val te brengen; zodanig vertegenwoordigt hij, zoals gezegd, “de onontkoombare sociaal-economische ontwikkeling zelf” en is hij “de engel des verderfs” (Bronzwaer 1981: 435).

Als Hugo de representant is van de dreiging van deze ‘onontkoombare sociaal-economische ontwikkeling’ is dit echter geen dodelijke dreiging, aangezien de Valcoogs hier uiteindelijk aan weten te ontkomen; sterker nog, de dreiging lijkt zelfs niet bijzonder serieus te zijn geweest – de advocaat Binkershoek reflecteert tegen het eind van de roman dat het “een storm in een glas water” was (Bordewijk 1948: 243). Zoals vermeld in de samenvatting in paragraaf 3.1, verliest Hugo na enige tijd controle te hebben gehad over De Leydsche IJzerhandel de interesse in de zaak; nog tijdens Aga’s ziekte gebruikt hij een “hooglopende onenigheid” met president-commissaris Schalm “om zijn ontslag als gedelegeerde te nemen; Schalm kwam in zijn plaats” (Bordewijk 1948: 222). Na haar genezing krijgt Aga bericht dat Hugo deze Schalm “zijn pakket aandelen in De Leydsche IJzerhandel ter overneming had aangeboden. Een paar stuks daargelaten, die hij op

historische gronden – gelijk hij zich uitdrukte – behield, wou Hugo zich van het bedrijf losmaken; hij bezat er geen belangstelling meer voor” (Bordewijk 1948: 238). Ondanks het feit dat Hugo het bedrijf dus maar korte tijd in handen heeft gehad, waarbij hij bovendien geen effectief leider blijkt – we horen dat hij in deze positie veel “domme dingen” doet en een hoop “flaters” begaat (Bordewijk 1948: 221) – meent hij er echter zijn tijd zonder meer nuttig te hebben besteed:

En toch, toen hij er eenmaal afstand van had genomen, kon het hem toeschijnen dat hij daarginds zijn beste werk had geleverd, dat hij nimmer meer iets zou bestaan gelijk dát. Het was nog niet volledig, en hij liet het doelbewust in de steek; maar tijdelijk. het zou ook uit de verte aan zijn aandacht niet gans ontglippen, want het mocht niet voor hem verloren gaan. (Bordewijk 1948: 222)

Tegen het eind van de roman, wanneer hij volledig afstand heeft gedaan van het bedrijf en het weer onder Aga’s regie staat, lijkt dit onaffe voor Hugo eindelijk voltooid, aldus de verteller: “Hugo had in deze tijd tot rust kunnen komen, hij had tot rust behoren te komen, omdat het belangrijkste van zijn leven voleindigd achter hem lag; Aga opnieuw directrice, daarenboven thans onaantastbaar” (Bordewijk 1948: 247). Paradoxaal genoeg lijkt het dus niet Hugo’s doel te zijn geweest om de IJzerhandel van de familie af te pakken en deze de grond in te boren – zoals hij eerder in de roman verklaart; zie paragraaf 3.4.2 – maar om de Valcoogs en specifiek Aga van de troon te stoten, om ze er na een kort ‘interregnum’ weer op te helpen. Elders zijn er ook tekenen te ontwaren dat hij in het geheim welwillend tegenover de familie staat in het conflict. In paragraaf 3.4.8 vermeldde ik al dat hij Aga respijt gaf om voor haar schorsing de contracten van Welkom en Johannes veilig te stellen. En, wanneer Schalm na Hugo’s afstandsneming besluit Aga weer bij de IJzerhandel te betrekken, blijkt dat Hugo de mogelijkheid open heeft gelaten om Olgaard op staande voet te ontslaan zodat direct weer plaats gemaakt kon worden voor de jongste Valcoog. Olgaard was namelijk “in Aga’s plaats op de algemene vergadering benoemd met de volmacht aan commissarissen om de aangelegenheid van het salaris met hem te regelen doch niet de duur van zijn functie. Deze leemte was Aga indertijd opgevallen” (Bordewijk 1948: 238).

Als Hugo dus, wederom, begrepen mag worden als instrument van de sociaal-economische ontwikkelingen van de nieuwe tijd, dan zijn deze in ieder geval op sociaal vlak geenszins zo vijandig tegenover de Valcoogs als Bronzwaer suggereert. Het idee dient zich aan dat Hugo's werkelijke doel helemaal niet was om Aga en de Valcoogs de ondergang in te jagen, maar juist om ze te helpen, ze de kans te geven van de rand der ondergang weer omhoog te krabbelen, sterker dan voorheen. En inderdaad, aan het eind van de roman zien we dat Aga en haar familie krachtiger zijn dan ooit. Het hele gebeuren doet denken aan de laatste ontmoeting tussen Katadreuffe en Drevenhaven uit *Karakter*, waarin Drevenhaven op Katadreuffe's beschuldiging van levenslange tegenwerking reageert met: ““Of méégewerkt?...”” (Bordewijk 1939: 245). Hiermee is het aannemelijk te stellen dat het conflict tussen Hugo en de Valcoogs, en de fascinatie die Hugo voor Aga voelt, juist gezien kunnen worden als een poging op de kloof tussen de standen waaruit zij voortkomen te slechten.

Nu rest nog de behandeling van het reilen en zeilen van de representanten van de adel, de familie De Valleije Oofke. De oudere generatie van deze familie is wel duidelijk onderhevig aan verval; in de tweede helft van de roman sterven kort op elkaar zowel meneer als mevrouw De Valleije Oofke. Hun overlijdensoorzaken zijn tekenend. De vader “leed aan aderverkalking in de hoogste graad” (Bordewijk 1948: 224); als gevolg hiervan wordt hij getroffen door een volledige verlamming, waarop al snel de dood volgt. De moeder sterft kort hierop als gevolg van “zware acute leukemie” (Bordewijk 1948: 226). Beide dezer ziektes hebben te maken met het bloed. Aderverkalking bemoeilijkt de doorloop ervan; leukemie blokkeert de aanmaak van gezonde witte bloedcellen, waardoor de zieke in ernstige mate ontvankelijk raakt voor vermoeidheid en bacteriën. Het bloed, de beslissende factor voor de klasse der adel, deugt bij deze mensen dus niet, wat het overlijden veroorzaakt. Denkelijk valt dit overlijden te beschouwen als “de ondergang van een anachronisme, dat is de adel met een elite-besef waarvoor het morele en maatschappelijke draagvlak niet meer bestaat”, een verschijnsel dat Anten eveneens ontwaart in *De doopvont* (Anten 1990: 141). Deze ondergang gebeurt echter zonder tussenkomst van de lagere klassen; het echtpaar lijkt eerder als vanzelf uit te sterven, omdat het simpelweg niet meer van de tijd is.

Bij Adeline zelf ligt het enigszins anders. Zoals gezegd houdt zij er ondanks haar achtergrond aanzienlijk modernere en meer volkse trekjes en voorkeuren op na dan haar ouders. Van haar kan dus gezegd worden dat ze zich al op het snijvlak tussen de gegoede burgerij en de adel bevindt, gelijk de Valcoogs en Hugo zich op het snijvlak tussen gegoede burgerij en proletariaat bevinden. Gesteld kan worden dat zij onder de invloed van Hugo en zijn queeste om haar tot ‘zakenvrouw’ om te vormen in zekere zin nog verder op de sociale ladder afdaalt, aangezien deze bezigheid met zakelijke aangelegenheden weinig typerend is voor een meisje van hoge afkomst – al wordt dit geenszins als een slechte zaak beoordeeld, zoals ik in de volgende paragraaf zal betogen. Deze afdaling wordt naar mijn idee bevestigd in de in paragraaf 3.4.3 beschreven ‘groteskmaking’ van Adeline door Aga, waarbij zij als gevolg van haar verwonding de groteske eigenschap van het voortdurend tranend oog verkrijgt: “Het gezichtsvermogen was niet verminderd, maar het oog traande aanhoudend, het hoornvlies lag van traanvocht overstroomd, al trad het zelden buiten de rand. [...] Na haar herstel trouwde zij met Hugo, op de kortste termijn” (Bordewijk 1948: 189). Via deze weg krijgt Adeline het uiterlijke kenmerk van de stand waar zij in haar innerlijk al langer een zekere hang naar vertoont; dat ze direct hierna met Hugo in het huwelijksbootje treedt is tekenend. Deze groteskmaking lijkt initieel een kwelling, aangezien we horen dat een gevoel van minderwaardigheid zich van Adeline meester maakt en dat men “haar langzamerhand een onmogelijk schepsel [begon] te vinden” (Bordewijk 1948: 203) – bovendien geeft zij veelal het excuus dat zij “op straat heel ongelukkig gevallen was” (Bordewijk 1948: 203), waarbij het verlokkelijk is de val hier niet enkel in fysieke maar ook sociale zin te begrijpen. Met de tijd heelt haar wond echter, al dan niet geheel: “zij behield daar een litteken, een harde rode zwelling om de onderkant der oogkas die het gelaat licht misvormde” (Bordewijk 1948: 203). Hierna horen we niks meer over deze eigenschap, wat suggereert dat zij het met de tijd is gaan accepteren als deel van haarzelf. Opvallend is dat na haar huwelijk en haar verandering van uiterlijk zowel haar afkeer voor de stand van haar ouders als de hang naar de stand van haar echtgenoot lijken te groeien. Wanneer het ouderlijk echtpaar De Valleije Oofke enige tijd bij Hugo en Adeline komt logeren, snakt Adeline “na enkele dagen reeds naar het einde”, geïrriteerd als zij is over haar vaders pompeuze afstandelijkheid tegenover Hugo. Wanneer broer Victor een bezoek

brengt en zich wederom afkeurend toont tegenover het huwelijk met Hugo, meent zij zich “beledigd in haar democratische gevoelens” en betreurt ze het “dat ze haar broer niet in een achterbuurt, in een krotwoning had kunnen ontvangen” (Bordewijk 1948: 226).

4.2.3 Maatschappelijke nivellering

Met dit alles kan gesteld worden dat de weergave van sociale veranderingen binnen *Noorderlicht* niet per se uitbeelding geeft van de bedreiging van het proletariaat voor de midden- en bovenstand en de hieruit voortkomende ondergang van deze standen, maar een ander verschijnsel dat volgens Anten via de thema's van “standsbesef en sociale stratificatie” gearticuleerd wordt:

Binnen dit ruime [themaveld] valt de nadruk op maatschappelijke nivellering, een egaliserend proces dat samenhangt met enerzijds de opkomst van wat door Bordewijk genoemd wordt het volk of de massa, en anderzijds de morele en sociale neergang van de traditionele elite [...]. ‘Het proletariërdom verdween als stand door de werking van de materiële welvaart’, aldus de verteller in het verhaal ‘Ziel en correspondent’ uit *Het eiberschild*, en hij vervolgt: ‘na de tweede wereldoorlog zijn wij zover van geen stand meer te moeten erkennen. (Anten 1996: 60)

De maatschappij in *Noorderlicht* bevindt zich in een gevorderde vorm van dit nivelleringsproces. De verschillende personages vallen tot op zekere hoogte nog wel op te vatten als representanten van de sociale klassen waar zij uit voortkomen, maar vertonen welhaast ieder eveneens kenmerken van de stand die zich op de dichtstbijzijnde trede van de sociale ladder bevindt. Hierbij wordt de gegoede burgerij niet bedreigd door de opkomst van het proletariaat, maar sterkt zij zich juist door de positieve eigenschappen hiervan over te nemen; positieve eigenschappen die het proletariaat zelf aan de dag legt om op te klimmen tot de stand van de gegoede burgerij. Bij de traditionele elite is het zo dat deze ofwel haar hooghartige elitebesef inruilt voor respect en genegenheid voor het volk en zo op de trap daalt richting de burgerij, ofwel als vanzelf uitsterft als gevolg van dit anachronistische elitarisme. Zo beginnen de standen in elkaar over te lopen en naar het midden te trekken; een proces dat denkkelijk inderdaad uiteindelijk zal resulteren in een situatie waarin er geen verschillende standen meer te onderscheiden vallen.

In Bordewijks werk, en ook in *Noorderlicht*, wordt een veelal positieve positie ingenomen tegenover deze ontwikkeling. Hierbij moet wel gezegd worden dat in Bordewijks verhalen de verteller vaak een wellicht niet volstrekt negatieve, dan wel enigszins teleurgestelde kanttekening bij deze ontwikkeling plaatst, zoals aangestipt door Anten in de volgende opmerking over de verteller in *De doopvont*:

De verteller, zo kan worden geconcludeerd, kiest in zekere zin partij voor het volk [...]. Dat neemt niet weg dat zijn ‘solidariteit’ geclausuleerd is. De lezer wordt er voortdurend aan herinnerd dat hier iemand aan het woord is met ideologische parti-pris die een zekere neerbuigendheid verraden van de hoge burgerij ten aanzien van het volk. Dat *dédain* is vooral gericht op het ontbreken van goede smaak, stijl en manieren. (Anten 1996: 189)

Dit moge de enigszins kritische opmerkingen van de verteller over volkse personages als Ant Bessenboel en de oude Van Delden in *Noorderlicht* verklaren; deze hebben inderdaad vaak betrekking op gebrek aan stijl en smaak, zoals de typering van de huizen in de wijk waar Ant woont als “de meest denkbaar primitieve behuizing” (Bordewijk 1948: 97). Dit verklaart ook de overwegend positieve toon die de verteller aanslaat in zijn beschrijving van de “adeldom van geest” van Adeline’s ouders en zijn waardering van de oude Valleije Oofke als “gentleman” (Bordewijk 1948: 110-112).

Dit doet echter niet af aan het feit dat de verteller, zoals gezegd, genegenheid voor het volk aan de dag legt en respect heeft voor haar bij Bordewijk doorgaans positief gewaardeerde eigenschappen – zoals de vitaliteit van de oude Van Delden – en dat de roman de positieve werking toont van deze eigenschappen in andere personages, bijvoorbeeld in de spontaniteit en het regeneratieve vermogen van Aga, zoals ik in de volgende paragraaf verder uiteen zal zetten. Net als *Rood paleis* en *De doopvont* toont *Noorderlicht* “dat het proces van ontmanteling van de oude maatschappelijke orde onvermijdelijk en onomkeerbaar is” (Anten 1996: 140) – en bovendien wenselijk, zoals Bordewijk zelf stelt in het volgende, door Anten aangehaalde citaat uit Bordewijks voorwoord bij de essaybundel *Parijs negentiende eeuw* (1951): “Wij mogen immers niet verlangen naar de wederverschijning van een tijd die in ons oog onrechtvaardige

tegenstellingen bevatte en de grote massa bij gebrek aan levensvreugde haar schade deed inhalen in de vorm van kermisuitspattingen” (Bordewijk, in Anten 1996: 139).

4.3 Ondergang en economische ontwikkelingen

4.3.1 Morele oordelen over economische ontwikkelingen

De articulatie van het (overwinnen van het) ondergangsbesef is in *Noorderlicht* echter niet enkel afhankelijk van de uitbeelding van sociale mobiliteit. Net als in Antens interpretatie van *De doopvont* is deze uitbeelding “de onmisbare achtergrond, het decor van de altijd bewegende en zich verschuivende wereld, waarin geen zekerheden bestaan”, maar “niet de enige factor die het ogenschijnlijk welgeordende bestaan van de belangrijkste personages [...] ondermijnt” (Anten 1996: 141-142). Welhaast evenzeer van belang voor de uitdrukking van de ondergangsgedachte is, zoals we al hebben gezien in paragraaf 3.5, de mogelijke ondergang van De Leydsche IJzerhandel als gevolg van de economische ontwikkelingen in de periode in kwestie.

Zoals we hebben gezien in de inleiding meent Bronzwaer dat *Noorderlicht* beschrijft hoe “een familieconcern” – De Leydsche IJzerhandel – “tot stand gekomen door de persoonlijke inzet en de toewijding van hen voor wie het een levensvervulling betekent, verwordt tot een door het aandelenkapitalisme gemanipuleerd, onpersoonlijk economisch instrument”. Hiermee zou de roman “de neergang [illustreren] van het zakenleven tot een corrupt, levensvernietigend systeem van onpersoonlijke handelingen” (Bronzwaer 1981: 419). Later zet Bronzwaer deze gedachte uiteen via een korte analyse van de neergang van het bedrijf via Marxistische begrippen; deze heb ik in de inleiding al eens uiteengezet, maar vat ik hier nogmaals samen vanwege het belang voor het onderwerp.

Bronzwaer stelt dat De Leydsche IJzerhandel van oorsprong een detailhandel is, een bedrijfsvorm waarin handel gedreven wordt op basis van “gebruikswaarde”: “Immers, de klant komt met een concrete, herkenbare behoefte bij de winkelier en deze verkoopt hem iets dat de klant ‘gebruiken’ kan in menselijke of existentiële zin: het produkt is van rechtstreeks belang voor de klant, een levensbehoefte” (Bronzwaer 1981:

433). Bij de omzetting van het bedrijf in een groothandel wordt dit echter anders: “In de groothandel wordt de relatie tussen zakenman en produkt in veel mindere mate door de gebruikswaarde bepaald, maar meer door wat Marx de ‘ruilwaarde’ noemde”; het produkt is hierbij enkel iets dat “een zekere geldswaarde [sic] vertegenwoordigt en bij doorverkoop aan de winkelier voor geld of andere goederen geruild wordt” en zodanig “niet meer herkenbaar als iets waaraan op het menselijk vlak behoefte bestaat” (Bronzwaer 1981: 433). Wanneer het bedrijf tenslotte omgezet wordt tot naamloze vennootschap is enkel de ruilwaarde nog van belang. “Zo werkt het aandelenkapitalisme verdingelijkend en ontmenselijkend; het stelt economische macht boven de menselijke behoefte.” (Bronzwaer 1981: 434) Binnen deze sociaal-economische ontwikkeling zou “het drama van de Valcoogs” (Bronzwaer 1981: 434) zich afspelen.

Deze analyse laat zich in hoge mate rijmen met de in paragraaf 2.2 uiteengezette kijk op de economie van Aristoteles en Hegel. De Marxistische termen ‘gebruikswaarde’ en ‘ruilwaarde’ krijgen hier veelal dezelfde definitie als bij Aristoteles. In beide gevallen is de gebruikswaarde een eigenschap die eigen aan het product is en uitdrukt wat de gebruiker eraan heeft in de praktische al dan existentiële zin. Handel op basis van deze waarde is dus natuurlijk en menselijk. Wederom in beide gevallen is de ruilwaarde een eigenschap die *niet* eigen is aan het product en enkel een geldwaarde uitdrukt. Handel op basis van deze waarde, die volgens Bronzwaer plaatsvindt in de groothandel en het naamloze vennootschap, is dus onnatuurlijk en onmenselijk en vergaat tot wat Aristoteles chrematistiek noemt in de negatieve zin; de producten worden namelijk opgeslagen, als in de overvolle pakhuizen van De Leydsche IJzerhandel, tot ze met winst kunnen worden doorverkocht. Door de verkoopcyclus op deze wijze aan te wenden tot het behalen van geldelijke winst wordt voorbijgegaan aan de indienststelling van het economisch apparaat aan een hogere macht; en deze indienststelling – ofwel begrenzing – is volgens Aristoteles en Hegel cruciaal om te voorkomen dat dit apparaat ontspoot. Gebeurt dit niet, dan zijn de gevolgen in hun ogen inderdaad ‘verdingelijkend’ en ‘ontmenselijkend’, aangezien het pure winstdoel dat het economisch apparaat dan nastreeft enkel haar en niet de mens tot nut is.

Bovenstaand relaas klinkt in wezen zeker aannemelijk en grondig doordacht. Problematisch is echter dat de roman op zich geen concrete aanleidingen biedt om deze analyse te maken. Inderdaad is het zo dat De Leydsche IJzerhandel de hierboven beschreven ontwikkeling van detailhandel via groothandel naar naamloze vennootschap doormaakt. Deze ontwikkeling heeft zich al voor aanvang van de romangebeurtenissen voltrokken en wordt als volgt beschreven:

De Leydsche IJzerhandel begon als een winkel van ijzerwaren te Leiden. Groothandel bestond nog niet; de detaillist kocht rechtstreeks van de fabrikant. Eerst na de vierjarige wereldoorlog trad daar verandering in. Het aantal soorten ijzerwaren nam sterk toe en tevens de verscheidenheid van elk artikel afzonderlijk [...]. Daarboven ontstond nu het grossiersbedrijf dat soms de oude winkel aan de kant deed [...]. De Leydsche IJzerhandel behoorde tot de eerste groep. Deels welbewust, deels geleid door toeval ontwikkelde die zaak zich tot een grossierderij [...]. Al spoedig koos het echtpaar definitief en uitsluitend de groothandel. Het ging nu een tijdperk van betrekkelijke bloei tegemoet. Ten dele steunde sinds tal van jaren de affaire op vreemd geld [...]. De zaak werd omgezet in een naamloze vennootschap die uit handelsoverweging de oude naam, uit traditie de oude spelling behield. Het kostte Valcoog, al rondreizend, weinig of geen moeite de geldschietters te bewegen voor hun vordering aandelen te nemen. Het geld was overvloedig, men leefde zorgeloos. De overgang naar de groothandel werd ook door Valcoog duidelijk gemotiveerd, en zonder dat hij een verleidelijk toekomstbeeld ophing [...] kon hij aantonen dat de belegging vooruitzichten bood. (Bordewijk 1948: 13)

Nergens uit bovenstaande tekst en de rest van de roman spreekt echter een afkeur voor de besproken ontwikkeling van bedrijf en handel, al zeker niet in de moraliserende/filosoferende trant waarop Bronzwaer het beschrijft. De overstap naar de groothandel en vervolgens naar het naamloze vennootschap wordt veeleer weergegeven als een logische en tot op zekere hoogte automatische ontwikkeling. Inderdaad is het zo dat De Leydsche IJzerhandel hiermee te scharen valt onder de in paragraaf 1.2.1 beschreven bedrijven die in oorsprong familiezaakjes waren en zich later tot omvangrijke bedrijven met grote afzetmarkten ontwikkelden. De roman toont echter dat deze verandering van bedrijfsvorm ook positieve punten kan hebben. Door op deze wijze met

de tijd mee te gaan verzekert het oude Valcoogpaar het voortbestaan van De Leydsche IJzerhandel; voorstelbaar is dat de zaak als detailhandel dan wel als groothandel niet stand had kunnen houden tegenover de voor deze bedrijfsvormen vijandelijke economische ontwikkelingen. Ook zien we dat de herschepping in de naamloze vennootschap “een tijdperk van betrekkelijke bloei” inluit met positieve handelsvooruitzichten (Bordewijk 1948: 13), en “vrucht van eendrachtig samenwerken” is voor het echtpaar (Bordewijk 1949: 9). Bovendien is het zo dat in het geval van De Leydsche IJzerhandel de “mensen voor wie het bedrijf en het product de centrale factor van hun leven uitmaakten, wier trots en eigenwaarde gebaseerd was op de groei van dat bedrijf” (Van der Horst 2000: 341) aan het hoofd van de zaak blijven staan. Een positieve afwijking van de historische trend, gezien de sterke affiniteit die de Valcoogs met het bedrijf hebben, zoals besproken in paragraaf 3.5.2; en bewijs dat er in de nieuwe tijd voor deze vorm van bedrijfsleiding wellicht nog steeds een plaatsje is weggelegd.

Als er in de roman al over een en ander omtrent het zakenleven gemoraliseerd wordt, heeft dat vooral betrekking op een zekere mate van zakelijk fatsoen dat bij de Valcoogs aanwezig zou zijn, maar bij Hugo enigszins ontbreekt. Op de eerste pagina van de roman krijgen we al te horen dat de oude Valcoogs eerlijke zakenlui waren: “Het [paar] bezat in hoge mate zakelijk fatsoen, niet slechts tegenover leverancier en klant, ook jegens de partner” (Bordewijk 1949: 9). Van Welkom weten we dat hij in zijn positie als inkoper “in wezen eerlijk [is], als zijn vader was geweest” (Bordewijk 1948: 91). Aga’s “handelsfatsoen [...] beperkte zich” evenwel “strikt tot het eigenlijke bedrijf der affaire”, hierbuiten “golden geen overwegingen van behoorlijkheid; daar gold slechts het belang” (Bordewijk 1948: 147); wat betreft het bedrijf is zij evenzeer goudeerlijk.

Over Hugo’s zakelijk fatsoen wordt vaak in minder positieve termen gepraat. Zoals besproken in paragraaf 3.4.3 misprijst Adeline als meisje van stand en goed fatsoen Hugo’s onnavolgbare financiële manipulaties: “Zo was hij altijd waar het zaken betrof, op de grens van het oneerlijke, en misschien erover. Ja, ze geloofde dat hij er soms ver over was, bereid tot het ergste bedrog als hij meende dat het nut afwierp” (Bordewijk 1948: 204). Zijn manier van omgang tijdens het zakendoen lijkt haar ook niet altijd even nobel, zo blijkt uit haar reactie wanneer Hugo laconiek reageert op het nieuws dat een

van zijn zakenpartners Aga ooit bedrogen heeft: “De groep van Hugo lachte; hij had gemakkelijk gewonnen. Zelfs mevrouw Glerum lachte. Adeline lachte niet. Hoe kon Hugo zo achteloos het grof bedrog vergoelijken, meer nog aanprijzen?” (Bordewijk 1948: 166) Ook de simpele en in wezen eerlijke Welkom reageert misprijzend, als hij tijdens Hugo’s bezoek aan De Pluvier hoort van een van Hugo’s andere bedenkelijke transacties: “Welkom keek als een groot geschrokken kind. [...] Wat hier intussen van Hugo werd verondersteld, zelfs verzekerd, ging uit van een mate van kwade trouw die boven zijn begrip lag” (Bordewijk 1948: 91). Toch hebben verschillende personages tegelijkertijd respect voor Hugo’s zakelijk inzicht en zijn virtuoos aandelengegochel. Zoals vermeld in paragraaf 3.4.3 reflecteert Adeline vaak op haar respect en zelfs ontzag voor Hugo’s formidabel zakelijk kunnen, vooral met het oog op zijn schamele afkomst; bijvoorbeeld bij hun bezoek aan Hugo’s ouders: “En haar bewondering voor deze fijne en tegelijk sluwe en tegelijk ondoorgrondelijke zakennatuur steeg. Het bezoek aan de bron van zijn ontstaan was een openbaring” (Bordewijk 1948: 110). Bovendien geven Hugo’s schimmige zaakjes hem voor Adeline een aantrekkelijk soort ondoorgrondelijkheid, zoals zij reflecteert na de zojuist geciteerde misprijzende gedachte over zijn vermeende oneerlijkheid: “Er ging nog zoveel in hem om wat haar een raadsel bleef, en dat boeide haar. Ze zou zijn gesloten gezicht nooit precies kunnen lezen; daarom hield zij ervan” (Bordewijk 1948: 204). Ook Aga kan, zoals vermeld in paragraaf 3.4.8, Hugo’s economische spelletjes goed waarderen en is zelfs verheugd met hem op dit vlak de strijd aan te binden: “steeds meer viel dit geschermtsel in haar smaak. Het werd voor haar van lieverlede minder strijd dan wedstrijd [...]. Ze had zo nog wel maanden in actie willen zijn” (Bordewijk 1948: 145). Zoals ik zal bespreken in de volgende paragraaf kunnen Hugo’s economische handelingen bovendien alsnog als gerechtvaardigd worden gezien, wanneer ze bekeken worden vanuit hun motivatie en uiteindelijke effect.

4.3.2 Menselijke omgang via economische wetmatigheid: de werking van de machtswil

Zoals besproken in paragraaf 3.5.1 lijkt de economisch-thematische lading van *Noorderlicht* zelfs door te werken in het handelen van en de relaties tussen verschillende personages. Deze handelingen en relaties lijken vaak formele, zakelijke connotaties aan te nemen en via economische wetmatigheden te functioneren. Hugo’s relatie met Adeline

valt duidelijk onder deze vlag te scharen. In paragraaf 3.4.3 vermeldde ik al dat de twee geliefden vooral op het gebied van de zakenwereld toenadering tot elkaar lijken te kunnen vinden. De verteller laat ons dan ook weten, zoals aldaar geciteerd, dat zij “weinig punten gemeen [hadden], tenzij thans de zakelijkheid” (Bordewijk 1948: 55). De momenten waarop Hugo met Adeline “in de grote kamer” van zijn kantoor plaatsneemt om een tipje van de sluier over zijn zakelijke geheimen op te lichten, lijken de meest innige die het koppel samen doorbrengt. Ter geheimhouding sluit hij dan “de glazen schuifdeuren, zoals hij deed met sommige relaties in vertrouwelijk onderhoud [mijn cursivering, MM]” (Bordewijk 1948: 134); het gebruik van het woord ‘relatie’, dat kan verwijzen naar een romantische relatie of een zakelijke relatie, is hier al even tekenend als het veel voorkomende verwijzen naar het familiebedrijf van de Valcoogs als ‘de affaire’. Ook typerend is de volgende opmerking van de verteller in het laatste deel van de roman: “De kring van hun kennissen – de zakelijke daargelaten – was klein” (Bordewijk 1948: 205).

Van het grootste belang in deze context is Hugo’s queeste om van Adeline een ‘zakenvrouw’ te maken, een streven dat al gauw hun relatie komt te definiëren. Hugo spreekt deze wens uit en zet dit proces in gang wanneer hij bij een bezoek aan zijn bank in gezelschap van Adeline besluit haar enkele aandelen van De Leydsche IJzerhandel te doen toekomen:

‘Ik heb er indertijd vijftientig van mijn ouwe heer overgenomen, de rest is van hemzelf. Ik heb er tien verkocht, en nu krijg je er vijf. Hebben?’ Hij hield ze haar met een glimlach voor. ‘[...] Ik zal ze [de aandelen] op jouw naam bij mijn bank deponeren. Ik zal ook een rekening bij mijn bank voor je openen. En je hebt nog geen giro. Je moet ook een postrekening hebben. Ik wil een zakenvrouw van je maken. (Bordewijk 1948: 105)

Adeline toont zich enigszins afkerig tegenover deze voorstellen, waarop Hugo reageert door gas terug te nemen: “‘Akkoord’, suste hij. ‘Dat bekijken we nog wel’” (Bordewijk 1948: 106). De aandelen krijgt zij echter alsnog van hem, vergezeld van een opmerking die deels nonchalant benadrukt hoeveel geld hij haar hier zomaar in de schoot werpt en deels aantoont dat hij ook bij deze groothartige schenking aan zijn geliefde goed de

zakelijke details in het oog houdt: “die vijf aandelen heb je al aangenomen. Denk trouwens niet dat je een cadeautje van vijf mille krijgt. Ik stel ze niet hoger dan op drie” (Bordewijk 1948: 106). Adeline gaat hier niet verder op in en neemt de aandelen stilzwijgend aan, wat aantoont dat ze toch enigszins openstaat voor Hugo’s aanbod om haar via dit geschenk in te wijden in de zakenwereld. Later blijkt dat Hugo toch begonnen is Adeline heimelijk grote geldbedragen toe te steken, waar Adeline enigszins verward maar niet afkerend op reageert: “waarom stort je telkens zoveel op mijn rekening bij de bank? Vanmorgen was er weer een kennisgeving van vijf mille. Dat volk in mijn pension zal niks begrijpen van al die brieven.’ ‘Laten ze maar gerust denken dat je speculeert” (Bordewijk 1948: 135).

Langzaam maar zeker begint hij haar ook via andere wegen dan de overdracht van de aandelen te betrekken bij het conflict rond De Leydsche IJzerhandel. Zo vraagt hij Adeline om Aga op te zoeken en haar het volgende aanbod te doen: “bied haar honderd aandelen te koop voor tachtig mille. [...] Ik weet dat ze het niet kunnen betalen, maar dat hindert niet. Ze kunnen de tachtig mille van me te leen krijgen” (Bordewijk 1948: 152). Via deze transactie zouden de Valcoogs het merendeel van de aandelen in het bedrijf in handen krijgen en Aga’s directeurschap via stemming op de vergadering veilig kunnen stellen. Hugo weet uiteraard dat Aga vanuit haar trots niet op het aanbod in zal gaan. De beweegredenen van het aanbod laten zich, zoals Adeline reflecteert, dus raden. Het is mogelijk dat Hugo het simpelweg doet om de Valcoogs te stangen door het contrast tussen zijn zogenaamde grootmoedigheid en hun koppigheid te accentueren; eveneens aannemelijk is echter dat hij Adeline via deze weg enige ervaring op wil laten doen in het zakelijk onderhandelen. Zijn verzoek aan Adeline formuleert hij als volgt, waarbij hij onder voorwaarde van het aannemen van de klus een gezellig bioscoopbezoek en etentje in het vooruitzicht stelt – duidelijk een combinatie van *business* en *pleasure*:

‘Maar,’ vervolgde hij, ‘nu kan je me vandaag nog met wat anders een groot plezier doen. Ga, als je wilt, vanavond naar de Valcoogs. [...] Praat nog eens met Aga. Neem mijn wagen, en overnacht in Leiden. Ik zal daar een kamer voor je bestellen, en morgen ben je terug... Neen, laat me nog even uitspreken. Ik heb dit plan: vanmiddag samen naar De Uitkijk; daar loopt een surrealistische film, dan een aperitief, dan vroeg eten, jij om zeven

uur op weg en om acht ben je in Katwijk... Ik ga niet mee; het lijkt me beter dat jij alleen gaat, en, trouwens, ik heb andere besognes. (Bordewijk 1948: 150)

Belangrijk zijn Hugo's reacties op de vordering van Adeline's initiatie in de zakenwereld. Nadat Hugo in nabijheid van Adeline zaken heeft gedaan met enkele heren, volgt de volgende woordenwisseling tussen het koppel: "Vandaag nog niet veel geleerd, wat?" Vroeg hij een beetje neerbuigend. 'Nu ja, ik ben toch wel wat wijzer geworden...'" (Bordewijk 1948: 135). Hugo's opmerking is enigszins onbeleefd, maar ondertussen sarrend, plagerig van toon; Adeline's korzelige, oprechte reactie toont dat zij ondertussen al vrij welwillend is geworden om zich in te zetten voor de ontwikkeling die Hugo haar wil laten ondergaan. Als zij later een opmerking maakt die blijk geeft dat zij de zakenwereld door begint te krijgen, laat Hugo duidelijk blijken dat hij verheugd is over de ontwikkeling van haar inzicht: "De meeste aandeelhouders trekken er zich geen snars van aan. [...]' 'Ja, maar met een familiezaak zal dat toch wel anders zijn.' 'Mijn compliment. Ik merk dat je goed vooruitgaat'" (Bordewijk 1948: 136). Na het hierboven genoemde bezoek aan Aga toont Adeline zich zodanig bereid mee te gaan in Hugo's wens haar een zakenvrouw te maken dat zij, geheel op eigen initiatief, een bezoek brengt aan mevrouw Glerum en haar om tracht te praten om tijdens de vergadering voor Hugo's partij te stemmen – naar Adeline's idee met succes. Wanneer ze verslag van dit gesprek doet aan Hugo is ze "rechtmatig trots" (Bordewijk 1948: 158), wat toont dat ze ook al zo ver is dat ze een zekere mate van plezier schept in zakelijke aangelegenheden. Hugo's reactie is eveneens enthousiast: "Hij glimlachte en kuste haar: 'Flinke zakenvrouw!... Ik heb op dat ouwetje zagezegd mijn tanden kapotgebeten. Je moet weten dat zij de enige was naar wie ik zelf ben toegegaan'" (Bordewijk 1948: 158). De glimlach en kus en de kreet 'flinke zakenvrouw' waarmee hij Adeline's optreden beloont geven blijk van een mengeling van zakelijkheid en liefdesgevoelens – nota bene is het haar succes in het eerste wat bij hem het tweede oproept. Bovendien complimenteert hij haar door haar te laten weten dat zij de enige taak omtrent het winnen van stemmen heeft volbracht, die hij uit de overtuiging dat niemand anders zou kunnen slagen zelf op zich had genomen.

In de hierboven beschreven scènes zien we naar mijn idee de werking van de machtswil als economische rationaliteit, zoals uiteengezet in paragraaf 2.3. Hugo handelt in zijn queeste om van zijn geliefde een zakenvrouw te maken namelijk via de richtlijnen die Berns stelt aan de machtswil en de economische rationaliteit – wellicht deels onbewust maar met oog op zijn groot zakelijk kunnen waarschijnlijk ook in zekere mate bewust.

De middelen die Hugo aanwendt om Adeline op het pad naar de zakenwereld te krijgen zijn de overdracht van de aandelen in De Leydsche IJzerhandel en het storten van grote geldbedragen op Adeline's rekening, en de inspanningen, de tijd en moeite die het kosten om het proces te bewerkstelligen; zelfs de kleinste acties die hij onderneemt, zoals de hierboven genoemde sarrende al dan lofrijke opmerkingen tegenover Adeline, kunnen in dit licht gezien worden. Bij het inzetten van deze middelen houdt hij, naargelang de regels van Berns, "rekening [...] met de omstandigheden en [buit hij] de gelegenheden [uit] die zich voordoen" (Berns 1998: 163). Hij kiest er doelbewust voor om Adeline's initiatie in de zakenwereld grotendeels te bewerkstelligen door haar te betrekken in het conflict rond De Leydsche IJzerhandel, aangezien hij weet dat zij zich vanuit haar haat voor Aga graag in zal zetten voor zijn doel het bedrijf te kapen. Dit blijkt onder andere uit de volgende passage: "Nu, zeg dan wat je van me wilt en waarom. Je weet dat ik aan de Valcoogs een gloeiende hekel heb.' Ze noemde niet Aga, doch hij moest begrijpen dat ze op deze doelde" (Bordewijk 1948: 152). De hierboven genoemde sarrende opmerkingen en complimentjes kunnen ook in dit licht gezien worden. Deze zet hij doelbewust in op de momenten dat Adeline het meest ontvankelijk is om erdoor aangespoord te worden zich verder in haar zakelijk kunnen te ontwikkelen; ofwel omdat zij de teleurstelling over het gebrek aan voortgang weg wil nemen, ofwel omdat zij gevlaid is door het enthousiasme over haar ontwikkeling en de hierbij getoonde groei van genegenheid voor haar persoon.

De middelen die Hugo inzet kunnen gezien worden als uitingen van macht, voornamelijk van de macht die hij al heeft over Adeline; was deze namelijk niet aanwezig, voelde zij niks voor hem, dan zou zij niet meegaan in zijn wens haar tot zakenvrouw om te toveren en zich niet laten porren door zijn opmerkingen. Via het omvormen van Adeline tot zakenvrouw dat de inzet is van deze inspanningen hoopt hij zijn macht over Adeline te vergroten; door haar in de zakenwereld te initiëren bindt hij

haar namelijk aan zichzelf en bestendigt hij dus hun relatie. Ondertussen kunnen Hugo's inspanningen ook gezien worden als gemaakte kosten, investeringen in economische zin; hij investeert tijd, moeite en middelen om een doel te bereiken dat voor hem duidelijk een hogere waarde uitdrukt dan de gemaakte investering en waarvan de verwerkelijking dus als winst gezien kan worden. Al met al handelt Hugo in zijn relatie met Adeline dus via wat denkelijk dezelfde logica is die hij als geoefend zakenman in zijn zakelijke aangelegenheden aan de dag brengt.

De handelingen in de relatie tussen Hugo en Adeline zijn echter niet de enige waarin de werking van de machtswil en de economische rationaliteit valt te ontwaren. Deze is namelijk al evenzeer, ja welhaast nog duidelijker, merkbaar in het doen en laten van Aga. Dit valt bijvoorbeeld te zien in Aga's al eerder genoemde manipulatie van Adeline in de zaak omtrent de oude mevrouw Glerum, die als volgt in zijn werking gaat. Tijdens Adeline's hierboven genoemd onderhoud met mevrouw Glerum houdt Aga bij het doornemen van de lijst aandeelhouders met een geveinsde dronkenheid stil bij de naam van mevrouw Glerum. Vervolgens houdt zij een gepikeerd relaas over hoe zij het vrouwtje niet voor zich heeft kunnen winnen. Hierdoor krijgt Adeline het idee zelf het dametje een bezoek te brengen; na dit bezoek meent zij, zoals gezegd, mevrouw Glerum met succes overtuigd te hebben op de aandeelhoudersvergadering voor Hugo partij te komen. Als puntje bij paaltje komt blijkt echter dat mevrouw Glerum aan de kant van de Valcoogs staat. Het blijkt dat Aga na Adeline's vertrek actie ondernomen heeft om mevrouw Glerum alsnog op haar hand te krijgen:

Wellicht sliep mevrouw Glerum reeds. Het hinderde niet; ze zou ook dan haar iets ingieten, maar daarmee was haar taak niet beëindigd. Zodra het sluiten van de huisdeur achter Adeline klonk greep Aga een blocnote en begon aan een telegram. Daarin werd mevrouw Glerum tot drieërlei uitgenodigd: vooreerst indien Adeline kwam zich ogenschijnlijk aan haar gewonnen te geven; in de tweede plaats op de vergadering te verschijnen; ten derde mee te stemmen met de oppositie. (Bordewijk 1948: 169)

Zowel Hugo als Adeline zien in mevrouw Glerums alliantie met de Valcoogs dan ook direct de hand van Aga: "Aga had hem [Hugo] misleid, hem en Adeline. Aga had

Adeline op de domineesweduwe afgestuurd, in deze intuïtief het gewicht vermoedend dat de weegschaal beheerste” (Bordewijk 1948: 168).

Zoals in paragraaf 3.4.2 besproken heeft Hugo groot ontzag voor Aga’s handelen; en niet verwonderlijk ook, want het is een manipulatie waar Hugo als gewiekst aandelenmanipulator u tegen mag zeggen. Aga’s ingezette middelen, haar toneelspel en haar brief naar mevrouw Glerum zijn uitingen, *investeringen* van de in paragraaf 3.4.8 beschreven kracht die zij op mensen uitoefent. De winst waar de krachtinspanningen toe moeten leiden zijn het verkrijgen van macht over deze koppige mevrouw Glerum en hiermee het winnen van een groter aantal stemmen op de aandeelhoudersvergadering, een grotere mate aan macht over de uitkomst ervan. Hierbij heeft ze, netjes volgens de regels van Berns, voordoende kansen gepakt en de omstandigheden zodanig gemanipuleerd dat de kans op winst het grootst werd. Toen ze tijdens het onderhoud met Adeline de kans schoon zag haar zodanig te manipuleren dat ze uiteindelijk mevrouw Glerum voor zich zou kunnen winnen, gaf ze een meesterlijke en totaal ondoorzichtige *performance* die de kans maximaliseerde dat bij Adeline het idee op zou komen dat Aga wilde. Met haar brief, geschreven in een “verbeten, suggestieve stijl” (Bordewijk 1948: 169), speelde ze gewiekst in op de hang naar katekwaad die volgens de verteller bij oude dametjes als mevrouw Glerum aanwezig zou zijn; deze speculeert dat het oudje “zich de gelegenheid geboden zag tot een bijzonder amusement. Want die oude dametjes, indien helder, zijn in staat tot krasse guitenstukjes en nemen graag een jolig afscheid van het leven” (Bordewijk 1948: 169). Haar gewiekste investering in het inlijven van mevrouw Glerum in de partij Valcoog wordt later in de roman overigens wederom beloond, wanneer het dametje met haar overlijden een groot deel van haar aandelen in De Leydsche IJzerhandel aan Aga nalaat; het is alsof Aga aandelen heeft gekocht in de zaak Glerum, die later onverwacht aanzienlijk dividend uitbetalen.

Opvallend is dat de werking van de machtswil bij Aga veel meer gereguleerd lijkt te worden door haar eerder besproken aangeboren instinct dan door doorwrochte rationele overwegingen, zoals bij Hugo. De hierboven genoemde manipulatie was, ondanks diens effectiviteit, geen groots vooropgezet plan maar enkel een ingeving, een spontane actie, bedacht en ondernomen in zo weinig tijd dat het onwaarschijnlijk is dat Aga het verloop en de gevolgen direct duidelijk voorzag: “Het ging toentertijd terwijl

Aga in het kantoortje naast Adeline nadacht met grootste intensiteit, door haar heen in een flits” (Bordewijk 1948: 169). Een ander voorbeeld van deze spontaniteit is de formidabele krachtsinvestering via welke Aga Johannes, en via hem haar zusters, weer aan zich bindt na haar genezing. De keus om bij Johannes te beginnen wordt hier omschreven als bijzonder effectief, maar gemaakt niet zozeer uit bewuste voorziening van deze effectiviteit als uit instinct: “Ze koos Johannes. Waarom ze haar keus op hem bepaalde zou ze niet stellig hebben kunnen verklaren. [...] misschien dacht ze dat, zo hij voor haar woord zwichtte, de anderen hetzelfde zouden doen, woordeloos” (Bordewijk 1948: 232). Hier herinner ik aan het volgende, in paragraaf 3.4.8 al gegeven citaat:

nu wilde het lot, dat in Aga een vreemde kracht was gelegd en een buitengewone wil. De kracht was er van het eerste bewustworden van de gezinsband geweest, de wil gecultiveerd. De wil, *autodidact* [mijn cursivering, MM], leerde zich de kracht besturen [...]. (Bordewijk 1948: 42)

De wijze waarop Aga’s wil deze kracht inzet wordt dus duidelijk grotendeels buiten haar bewustzijn bepaald; de wil stuurt zichzelf, is autonoom, autodidact. Dit strookt met de in hoofdstuk 2 beschreven werkingen van de machtswil en de economische rationaliteit, die in wezen uit zichzelf zo handelen dat machtsvergroting dan wel geldelijke winst maximaal is. De calculaties die dit moeten verzekeren worden tot op zekere hoogte uiteraard wel bewust door de uitvoerders van deze krachten gemaakt maar zijn ook in hoge mate een vanzelfsprekend deel van het proces.

Deze autonomie en automatische werking van de machtswil bij Aga blijkt het best uit de in paragraaf 3.4.8 aangehaalde grootse en uiterst doorwrochten manipulatie die Hugo aan het eind van de roman van haar vermoedt:

Of – en hier opende zich een splinternieuw gezichtspunt – was het Aga zelf geweest die met haar ontslag de leiding had gegrepen, hem tot speelbal makend van háár atomaire kracht, hem daarbij dwingend – gelijk zij met Adeline had gedaan – in een richting die hij ingevolge zinsbegoocheling hield voor ene gekozen uit eigen vrije wil? Had *zij* hem de zaak doen afbreken, de begeerte in hem gedoofd, het aanbod van de fondsen aan Schalm hem ingegeven, zichzelf gereïnstalleerd? (Bordewijk 1948: 248-249)

Zoals gezegd valt het zeker te beargumenteren dat de gang van zaken op deze manier is beïnvloed. Het vrijwillig opgeven van Aga's directeurschap om vernedering te voorkomen kan opgevat worden als een langetermijninvestering van aanzienlijke omvang; Aga geeft hiermee namelijk haar macht over het bedrijf op, en daarmee, zoals besproken in paragraaf 3.5, uiteindelijk ook haar invloed over haar broers en zusters en de toekomst van de familie. Deze machtsinvestering wordt echter, naargelang de definitie van het woord, gemaakt met het oog op het behalen van een winst: namelijk de herwinning van deze macht en zelfs de vergroting ervan, via het aanscherpen van Aga's autoriteit binnen de familie en het wegvallen van Hugo als bedreigend element. Hierbij brengt Aga's wil via het maken van de investering de omstandigheid voort die uiteindelijk zal leiden tot uitbetaling. Met Hugo's op nieuwe uitdagingen beluste karakter en zijn gebrek aan zowel kundigheid als interesse in het leiden van een bedrijf is het namelijk maar een kwestie van tijd tot hij de interesse in De Leydsche IJzerhandel verliest en zich met andere zaken gaat bezighouden. Zijn verholen genegenheid voor Aga zorgt er bovendien voor dat hij haar, zoals in de vorige paragraaf besproken, stiekem maar wat graag ziet terugkeren aan het hoofd van het bedrijf; een terugkeer waarin ook voorzien wordt door de aan Aga bekende aanwezigheid van de tegenover de Valcoogs gunstig gestemde Schalm, die bij Hugo's onvermijdelijke vertrek de touwtjes van het bedrijf in handen krijgt. Zoals gezegd in paragraaf 3.4.8 is het onwaarschijnlijk dat Aga dit alles bewust voorzien heeft en op basis hiervan haar keus heeft gemaakt; haar overdondering over het door Hugo gegeven respijt en de kwellingen die zij ondergaat tijdens haar ontslagperiode spreken dit tegen. Haar wil heeft het echter aangevoeld en haar gedreven de investering te maken. Een buitengewoon wijze investering, zoals blijkt, die zich met de tijd dubbel en dwars uitbetaalt in de vorm van de herwinning en vergroting van Aga's macht en de verwijdering van het struikelblok Hugo; een zege die mogelijk is gemaakt door een wil die redeneert en opereert via de principes van de economische rationaliteit. In tegenstelling tot wat Bronzwaer betoogt is de wil dus niet "tot falen gedoemd" (Bronzwaer 1981: 437) – de wil triomfeert juist.

Uit dit alles spreekt dus een voorkeur voor het handelen naargelang de autonome werking van de economische rationaliteit via de principes van de machtswil. Deze beheerst namelijk tot op hoge mate het doen en laten van zowel Aga als Hugo, de voornaamste dragers van dynamiek binnen de roman, via wiens handelen de plot zich ontvouwt.

Nu moet naar aanleiding van de gegeven voorbeelden niet gedacht worden dat de werking van de machtswil als economische wetmatigheid in *Noorderlicht* negatief gewaardeerd wordt, gelijk bij Bronzwaer de overgang van detailhandel tot naamloze vennootschap en de overstap van gebruikswaarde naar ruilwaarde. Integendeel. Zoals Denesson betoogt is Nietzsches machtswil, in tegenstelling tot de Schopenhaueriaanse wil die Bronzwaer in Aga en Hugo ziet opereren, een positieve, levensbevestigende kracht:

Growth, self-preservation, domination, and upward mobility are some of the basic elements of this will, which everything in the world exhibits, according to Nietzsche. This is not to be confused with Schopenhauer's 'Will' [...]. The fundamental differences between the two are that the 'Will' is not concerned with power; rather it is blind striving and unintelligent. [...] This 'Will,' according to Schopenhauer, is never satisfied. Taking the form of desires, aspirations, lusts, and cravings in human beings, the insatiable nature of the 'Will' makes a burden out of one's existence. [...] The 'Will' is thus the source of all of the evil and suffering in the world. These ideas lead Schopenhauer to adopt a life-denying view of the world [...]. Nietzsches 'will to power', on the other hand, is a life-affirming view, in that creatures affirm their instincts to acquire power and dominance [...]. Lasting pleasure and satisfaction come about as a result of being able to live according to one's instincts – the ability to exert one's will to power. (Denesson 2006)

In tegenstelling tot Schopenhauers wil is de machtswil dus een kracht die voorziet in het levensbehoud en die verbetering van de kwaliteit van leven mogelijk maakt. Dit blijkt zonder meer uit hetgeen wat ik hierboven besproken heb. Binnen Hugo en Adeline's relatie is de positieve werking van dit proces wellicht lastig te zien, maar niettemin aanwezig. Hugo's queeste om van Adeline een zakenvrouw te maken stoomt Adeline in wezen klaar voor de moderne tijd – Adeline die, zoals in de vorige paragraaf besproken, ondanks haar moderne ideeën, voortkomt uit een anachronistisch ingestelde achtergrond

waar zij tot op zekere hoogte de tekenen van draagt. Dit moge blijken uit het antwoord dat hij geeft wanneer Adeline hem vraagt naar de toedracht van zijn wens haar in het zakenleven te initiëren: “‘Waarom?’ ‘Dat zal ik je vertellen. Ik ben misschien te zakelijk, maar jij bent het niet voldoende. [...] Het is goed dat de vrouw van deze tijd in de zakenwereld geen onbekende blijft’” (Bordewijk 1948: 66). Zij bespeurt dan ook dat zijn inspanningen een positief effect kunnen hebben en is hem bij voorbaat dankbaar: “‘Ik doe het graag,’ antwoordde ze. ‘En ik dank je wel, Hugo, al weet ik nog niet precies waarvoor’” (Bordewijk 1948: 66). Bovendien bestendigt, zoals gezegd, het proces hun relatie: hoe meer Adeline zich ontwikkelt als zakenvrouw, hoe meer Hugo’s genegenheid voor haar stijgt, wat haar duidelijk goed doet. De verteller laat tegen het eind van de roman dan ook weten dat, “‘Zo men het onderling verkeer tussen Adeline en Hugo had kunnen opensnijden als een vrucht, [...] men ontwaard [zou] hebben dat het van binnen redelijk gaaf was’” (Bordewijk 1948: 205).

Voor Aga werpt het volgen van de machtswil echter de meeste vruchten af – zoals uiteengezet voorziet het in haar herwinnen van het directeurschap van De Leydsche IJzerhandel en de macht over haar familie, en in het uitschakelen van de stoorzender Hugo. Dit mag begrepen worden als gevolg van het feit dat zij zich hierin, zoals gezegd, meer laat leiden door haar instinct dan Hugo – een cruciale factor voor de machtswil, aangezien deze voorziet in het leven “according to one’s instincts” (Denneson 2006). Hierbij herinner ik eraan dat dit volgen van het instinct, zoals in de vorige paragraaf besproken, bij Bordewijk veelal een van de belangrijkste en meest positieve eigenschappen is van het volk. Denkelijk is dat de genoemde emancipatie van het volk opgevat kan worden als gevolg van hun vermogen om de machtswil instinctief effectiever aan de dag te brengen dan de ‘verzwakte’ hogeren, die zich hierin te zeer laten beperken door de ratio. Denneson stelt nota bene dat opwaartse sociale mobiliteit een van de kenmerkende uitingen is van de machtswil. Ook tekenend is Antens al eerder gegeven citaat van de verteller uit ‘Ziel en corresponent’ uit de bundel *Het eiberschild*: “‘Het proletariërdom verdween als stand door de werking van de materiële welvaart’” (Anten 1996: 60). In deze vergroting van de materiële welvaart die de katalysator is van deze maatschappelijke klim wordt voorzien door de economische rationaliteit, die het volk via deze instinctieve vermogens beter zou kunnen hanteren dan de rationeel ingestelde

hogere standen; hier zien we dus wederom de innige connectie tussen deze rationaliteit en de machtswil en het positieve effect dat hun werking kan hebben. In *Noorderlicht* is dit te zien als in het contrast tussen de situatie van het echtpaar De Valleije Oofke – dat vanwege een gebrek aan interesse en kunnen in zakelijke aangelegenheden met een reusachtige schuld kampt – en die van de oude Van Delden, die via gewiekste zaken zijn fortuin heeft gemaakt in de huizenbouw, en met oog op de verslechterende omstandigheden tijdig uit dit wereldje is gestapt om als rentenier van zijn centen te genieten. In tegenstelling tot Bronzwaers bewering dat *Noorderlicht* het gevaar toont van het stellen van de “economische macht boven de menselijke behoefte” (Bronzwaer 1981: 434), laat de roman met dit alles dus juist zien hoe deze twee elementen in elkaar voorzien en elkaar versterken.

CONCLUSIE EN REFLECTIE

Dit hoofdstuk vormt de afsluiting van deze scriptie. Als eerst geef ik de conclusie die ik trek uit de voorgaande hoofdstukken, waarbij ik betoog dat de behandeling van het ondergangsthema in *Noorderlicht* via nadruk op zaken als continuïteit en wederopbouw uitdrukking geeft aan een overwinning van het ondergangsbesef en dus aan de werking de zogenoemde ‘phanta rei-gedachte’ die Hans Anten ziet als een van de constanten van Bordewijks werk. Vervolgens reflecteer ik op de problematiek van het aanwenden van Egidius Berns’ gelijkstelling van Nietzsche’s *Wille zur Macht* aan de economische rationaliteit in de analyse van de roman.

5.1 Conclusie: ondergang en wedergeboorte

Zoals ik al dikwijls heb geciteerd, ziet Wim Bronzwaer *Noorderlicht* als “Bordewijks uitvoerigste poging om de geschiedenis van de overgangstijd na het fin de siècle tot aan de Tweede Wereldoorlog en de problematiek van het ondergangsbesef [...] te beschrijven in sociaal-economische termen (Bronzwaer 1981: 431). De sociaal-economische ontwikkelingen die de periode in kwestie karakteriseren, zouden door Bordewijk beschouwd worden “als verwording en achteruitgang” (Bronzwaer 1981: 426). In *Noorderlicht* zou dit uitgebeeld worden door de bedreiging van het gegoede burgergezin Valcoog door de gewiekste, uit het proletariaat opgeklimmen Hugo en zijn duistere economische manipulaties. Deze manipulaties worden mogelijk gemaakt door de opkomst van een economisch bestel waarin “economische macht boven de menselijke behoefte” gesteld wordt (Bronzwaer 1981: 434); zo vervalt het zakenleven tot een “levensvernietigend systeem van onpersoonlijke handelingen” (Bronzwaer 1981: 419), waarin voor eerlijke lieden als de Valcoogs en familiebedrijven als De Leydsche IJzerhandel geen plaats is. Het perspectief dat Bronzwaer hiermee aan Bordewijk

toeschrijft is dus, zoals gezegd in paragraaf 4.1, vergelijkbaar met het perspectief waar Jan Romeins in hoofdstuk 1 besproken analyse van het fin de siècle vanuit gaat: namelijk dat van de gegoede burgerij en het patriciaat, door wie deze tijd ervaren werd als een van verval en onzekerheid. Want, “Bordewijk zelf was van afkomst en levensstijl een echte patriciër, die er zich [...] van bewust was dat de maatschappelijke stand en de levensstijl die hem eigen waren aan verval waren blootgesteld” (Bronzwaer 1981: 426). Hiermee, zo wordt gesuggereerd, geeft *Noorderlicht* de bevestiging van het ondergangsbefef dat uitgaat van het fin de siècle.

Uit het vorige hoofdstuk mag echter blijken dat *Noorderlicht* de sociaal-economische ontwikkelingen in kwestie geenszins zo negatief weergeeft als Bronzwaer suggereert. Zoals we hebben gezien is er in *Noorderlicht* niet zozeer sprake van een strijd tussen sociale klassen, maar van een voortschrijdend proces van *vermenging* tussen deze klassen. Hierbij nemen het van oorsprong gegoede burgergezin Valcoog en de quasiadelijke Adeline proletarische kenmerken aan, terwijl de van oorsprong proletarische Hugo dankzij zijn zakelijk kunnen uit zijn schamele geboortestand omhoog is geklauterd en relatief beschaafd en welvarend is geworden. Hierbij komt dat representanten van het proletariaat, zoals Ant Bessenboel en de oude Van Delden, overwegend positief afgeschilderd worden, net als de door de Valcoogs gemanifesteerde proletarische eigenschappen. Deze vermogens maken het voor de gegoede Valcoogs namelijk mogelijk om in de nieuwe tijd te overleven. Het conflict tussen Hugo en de Valcoogs kan bovendien niet zozeer worden gezien als een poging van de stand van de ene om die van de andere omver te werpen, maar juist als een poging van de ene stand om de andere te versterken, om er toenadering toe te zoeken; dit omdat Hugo zich vergevend tegenover Aga opstelt en de strijd uiteindelijk lijkt te zijn aangegaan met het einddoel Aga weer als directrice te installeren en haar positie als zodanig te bestendigen.

Ondertussen lijkt de kritiek op de economische ontwikkelingen in de periode in kwestie die Bronzwaer in *Noorderlicht* ontwaart, nergens uit de roman te spreken. De overgang van detailhandel naar naamloze vennootschap stelt De Leydsche IJzerhandel in staat om in de nieuwe tijd te overleven en brengt zelfs een periode van welvaart met zich mee. Dat de firma door de inmenging van vreemd kapitaal geen puur familiebedrijf meer is, deert de Valcoogs niet. Zij zijn tevreden zolang zij maar het directeurschap, en

hiermee de mogelijkheid om de algemene koers te bepalen, behouden; iets dat in deze nieuwe tijd zeker nog mogelijk is, zo toont Aga's herovering van de macht aan het slot van de roman. Bronzwaer stelt dat de firma na deze machtsherovering "definitief tot de ondergang [is] gedoemd, waaruit alleen een fusie of een drastische wijziging in het financieel beleid het zou kunnen redden. Maar daardoor zou het zijn karakter als familiebedrijf definitief verliezen" (Bronzwaer 1981: 431). Aga's herinstallatie als directrice brengt echter juist een ervaring van het bedrijf met zich mee, zoals besproken in paragraaf 3.5; een positief signaal dat Bronzwaer om onduidelijke redenen onder het tapijt veegt. Zoals in de genoemde paragraaf geciteerd, wordt duidelijk vermeld dat het bedrijf er juist bovenop begint te krabbelen:

Zij stelde een nieuwe aanlokkelijke catalogus samen. Zij wilde ook op de eerstvolgende jaarbeurs met een belangwekkende stand voor de dag komen. Zij riep zo spoedig mogelijk Joziasse terug, de hulpboekhouder, door Hugo ontslagen. Zij kon hem goed gebruiken, want er was opeens veel meer werk. Het bedrijf *regeneerde* [mijn cursivering, MM]. (Bordewijk 1948: 245)

Aga omschrijft de situatie als volgt: "We zullen ons een poos moeten bekrimpen, maar ik heb dan ook weer mijn salaris als directrice, en ik ben er zeker van dat ik de ijzerhandel er bovenop haal, misschien gauwer dan u denkt. Neen, daarover maak ik me niets geen zorg" (Bordewijk 1948: 243). Dit wordt kracht bijgezet door de verteller, die laat weten dat het bedrijf "er voor het heden slecht bijstond maar desniettemin beloften inhield" (Bordewijk 1948: 239). Specifieke verwijzingen naar de alsnog dreigende ondergang van De Leydsche IJzerhandel zijn aan het slot van de roman nergens te bekennen.

Bovendien toont de roman dat het handelen via de regels van de economische rationaliteit niet "verdingelijkend en ontmenselijkend" werkt, zoals Bronzwaer aangeeft (Bronzwaer 1981: 434). Integendeel: wanneer we de economische rationaliteit, naargelang de in hoofdstuk 2 uiteengezette ideeën van Egidius Berns, gelijkstellen aan Nietzsche's *Wille zur Macht* en de handelingen van de personages aan de hand hiervan analyseren, blijkt dat zij die deze regels in zowel hun zakelijke als non-zakelijke handelingen opvolgen hier, juist voordelen aan ondervinden. Te stellen valt dus dat *Noorderlicht* niet toont wat er gebeurt als de "economische macht boven de menselijke

behoefte” (Bronzwaer 1981: 434) gesteld wordt, maar juist laat zien hoe deze twee elementen elkaar bestendigen.

Al met al valt dus te stellen dat terwijl *Noorderlicht* zonder meer het ondergangsbefef dat uitgaat van het fin de siècle thematiseert, de roman dit ondergangsbefef uiteindelijk relativeert door de nadruk te leggen op elementen als vitaliteit, continuïteit en wederopbouw. Hiermee geeft *Noorderlicht* uitdrukking aan een element dat Anten aanwijst als hoeksteen van Bordewijks oeuvre; namelijk de “panta rhei-gedachte”. Deze idee wordt door Heraclitus als volgt gedefinieerd: ““Het verspreidt en komt weer bijeen; het gaat hierheen en gaat weer weg... (niets is blijvend)””. Deze “afwisseling van onder- en opgang is een periodiek proces [...] (Anten 1996: 94). Verderop zet Anten de werking van dit proces als volgt uiteen:

Leven en dood, opkomst en ondergang bestaan in Heraclitus’ filosofie niet tegenover of naast elkaar, maar in elkaar. Het zijn tegenstellingen die één zijn in hun onderlinge verbondenheid en in hun evenwicht. Dood wordt aldus niet opgevat als het absolute einde maar veeleer als herstel, als voorwaarde voor het leven. Leven en dood vormen een ononderbroken keten van permanente vernieuwing. Bordewijk heeft dit proces van *renovatio perpetua* gestalte gegeven in het principe van de voortdurende verandering waaraan zowel sociale structuren als individuen onderhevig zijn”. (Anten 1996: 141)

De in paragraaf 4.2.3 genoemde “ondergang van een anachronisme, dat is de adel met een elite-befef waarvoor het morele en maatschappelijke draagvlak niet meer bestaat” (Anten 1996: 141), die Anten in *De doopvont* signaleert en die ook in *Noorderlicht* aanwezig is, is volgens Anten een gevolg van dit proces. Zoals Anten vertelt, is het zo dat “de woorden panta rhei in navolging van Plato dikwijls in pessimistische zin zijn geïnterpreteerd. De formule geeft dan aan dat alles tevergeefs is, dat alles teloor gaat” (Anten 1996: 180); vanuit dat perspectief kan deze cyclus dus gezien worden als een proces van “verwording en achteruitgang” (Bronzwaer 1981: 426). Anten geeft echter aan dat dit bij Bordewijk geenszins het geval is:

Bordewijks interpretatie is daarentegen in wezen een optimistische die het tegendeel van mistroostigheid uitdrukt en die derhalve meer in overeenstemming is met Heraclitus' denkwereld. Alles is onderhevig aan de grote wet van de versatiliteit waardoor een *renovatio perpetua*, een permanente herleving bewerkstelligd wordt. Deze overtuiging relateert de meestal eenzijdig belichte ondergangsthematiek in Bordewijks werk aanzienlijk. Immers neergang, vernietiging, desintegratie hier impliceert opkomst, opbouw en integratie elders. (Anten 1996: 180)

De werking van het cyclische leven wordt bij Bordewijk dus niet als negatief afgeschilderd, maar veeleer als positief en levensbevestigend; sterker nog, als voorwaarde voor het leven. Elders wijdt Anten hier als volgt over uit:

Eliade benadrukt het optimistische karakter van dit gedachtengoed, een optimisme dat te herleiden is tot het bewustzijn dat [...] een cyclische ramp [...] normaal is, zin heeft en nimmer definitief is. De neiging [...] in het heden een waardevermindering te zien [...] hebben alle cyclus-leren met elkaar gemeen. Het is echter onjuist deze neiging als teken van pessimisme te beschouwen: 'Au contraire, elle trahit plutôt un excès d'optimisme, car dans l'aggravation de la situation contemporaine, une partie au moins des hommes voyaient les signes annonciateurs de la régénération qui devait nécessairement suivre.' Ongetwijfeld is Bordewijk eveneens daarvan overtuigd. (Anten 1996: 205)

Tekenend in deze context is dat de initiële teloorgang en hierop volgende wederopbloei van De Leydsche IJzerhandel, van de eenheid van de familie Valcoog, van Aga's macht over beide en van Aga zelf, nadrukkelijk wordt gepresenteerd als een proces van dood gevolgd door wedergeboorte. Het moment waarop Aga de controle verliest over het bedrijf – en als gevolg hiervan, zoals we hebben gezien in paragraaf 3.5 en elders, de controle over de familie en de eigen gezondheid – is de aandeelhoudersvergadering, op welke zij ontslag neemt om Hugo het plezier van de overwinning te ontnemen. De vergadering is dus het tafereel van de *dood* van Aga's macht over alle de zaken die zij in haar leven belangrijk acht; en, hiermee, in figuurlijke zin van haar eigen dood. Het is dan ook tekenend dat Adeline de vergadering tegenover de advocaat karakteriseert als een begrafenis, zoals al vermeld in paragraaf 3.4.3: "Het doet denken aan een begrafenis. [...]"

‘Kom, u bent werkelijk te somber. Er wordt hier niemand begraven [...]’ ‘Ik ben bang van wel,’ zei Adeline” (Bordewijk 1948: 181). Dit begrafenis motief komt nota bene in deze scène vaker voor; zo meent Hugo Aga na haar ontslagverklaring aan tafel te zien zitten “als in een rouwkamer” (Bordewijk 1948: 185) en is Aga’s voorkomen tijdens haar toespraak “bijna onherkenbaar, waswit, met diepe lijnen” (Bordewijk 1948: 183); een beschrijving die doet denken aan de onherkenbaarheid van een recent overleden, opgebaarde geliefde.

Na de vergadering is Aga uiteraard feitelijk nog in leven, maar we zien dat ze concreet nog maar weinige wereldlijke acties onderneemt. Ontdaan van het directeurschap van De Leydsche IJzerhandel heeft ze geen reden om zich nog in de samenleving te begeven. Ook naar haar familie kijkt ze nog amper om. Voor de buitenwereld zou ze dus eigenlijk net zo goed al overleden kunnen zijn. Het enige waar ze nog tijd en energie in steekt zijn regelmatige wandelingen en zwemtochten; dit staakt echter wanneer ze langzamerhand ernstig ziek wordt, mede dankzij “een bruine vlek [...], rijksdaaldergroot” (Bordewijk 1948: 198) die zich midden op haar borst ontwikkelt als gevolg van haar in die tijd overmatig roken. Al snel wordt duidelijk dat het verval van Aga’s levenslust en de teruggang van haar wereldlijk handelen gepaard gaan met een verregerende fysieke en mentale verpietering: “Zweet, angstzweet brak uit al haar poriën, de droppels wandelden gelijk een kolonie walgelijke insecten [sic] langs haar ruggengraat omlaag. Dat is het einde, dacht ze – dood of gek” (Bordewijk 1948: 199). Dat dit een periode van ondergang is voor Aga wordt nog eens benadrukt door de jaargetijden waarin dit alles zich afspeelt. Wanneer Aga na haar ontslag begint met haar zwem- en wandeltochten horen we dat “het najaar [...] duidelijk naar voren [trad] in de straffe ochtendkoelte, bij lichtblauwe strakke hemel” (Bordewijk 1948: 192). We zitten dus in de herfst, tijd van afbraak en verval. Bij een latere zwemtocht vinden we de volgende opmerking van de verteller: “Dit ogenblik, tussen water en wind, was uiterst koud; nu eerst besepte men de nadering van de winter” (Bordewijk 1948: 193). Zoals we in paragraaf 3.3.3 hebben gezien, is het tijdens Aga’s ziektebed volop winter. Aga slaapt “die winter week na week aan één stuk door” (Bordewijk 1948: 229-230); het is welhaast alsof ze dood is, nimmer roerend, ongestoord door de buitenwereld.

Uiteindelijk herrijst Aga uiteraard en herwint ze binnen korte tijd de macht over zowel het bedrijf als haar familie. Zoals al in paragraaf 3.4.8 vermeld, lijkt ze na deze herrijzing sterker dan ooit. De verteller laat weten dat zij “vibreerde van het leven” en Johannes merkt op dat zij sinds haar ervaring zonder angst is, zonder bekommering voor de potentieel bedreigende, want nu overwonnen ontwikkelingen in de wereld om haar heen: zij vertoont een “totale onverschilligheid voor het wereldgebeuren dat zich aankondigde; bij haar geen dolle angst voor een catastrofe, geen spookbeelden, geen zenuwen” (Bordewijk 1948: 241). Bovendien stopt ze met drinken.

Ook maakt ze een uiterlijke metamorfose door, in positieve zin. Zoals vermeld in paragraaf 3.4.8 gaat zij “voor het eerst in haar leven [...] uiterste zorg aan haar gebit besteden”: “in haar kakement [wordt] geboord, gevuld, gevijld” enzovoort, met als gevolg dat haar gebit “niet meer, gelijk voorheen, haar gelaat grote schade toebracht” (Bordewijk 1948: 237). Ze neemt een nieuw kapsel, bestaande uit “een massa kleine krullen”, die de “tragiek” van haar gelaat vat “in een lijst van lichtzinnigheid”, wat haar een verbazend bekoorlijk voorkomen geeft (Bordewijk 1948: 241). Al met al is Aga als herboren; het is dan ook niet voor niks dat de “verzenenhouder” Johannes haar ervaring tweemaal beschrijft als een “wederopstanding” (Bordewijk 1948: 217, 241). Aga’s achteruitgang speelt zich in de herfst en in de winter af; het tafereel van haar wederopstanding is dan ook de lente, de tijd van het nieuwe leven en een nieuw begin. Wanneer Aga’s acties om de elementen uit de weg te ruimen die de herwinning van haar macht over familie en bedrijf door de verteller omschreven worden als “grote schoonmaak” (Bordewijk 1948: 232) had hij dan ook net zo goed het woord ‘voorjaarsschoonmaak’ kunnen gebruiken. Bovendien merkt de verteller na Aga’s genezing op dat “de affaire een kwade winter had doorgemaakt” (Bordewijk 1948: 230); een winter die gelukkig gevolgd zal worden door een levensvatbare lente onder het hernieuwde gezag van Aga en de familie Valcoog, zo is de implicatie.

De kroon op de overwinning van het ondergangsbefef via de idee van de cyclus van het leven en de voorwaartse beweging van de tijd, vinden we in het nieuwe grafschrift dat Aga na haar wederopstanding laat aanbrengen op de steen die pronkt op het familiegraf van de Valcoogs. Het oorspronkelijke grafschrift luidde “De laatsten der Mohicanen”

(Bordewijk 1948: 39). Dit is een verwijzing naar James Fenimore Coopers *The Last of the Mohicans: A Narrative of 1757* (1826), een historische roman over de bittere ondergang in de strijd van een stam *Native Americans*. (De stam in kwestie is in werkelijkheid tot op de dag van vandaag nog in leven, maar dat terzijde.) Aan het oude grafschrift kleeft iets bitter en pessimistisch. Het doet het klinken alsof de Valcoogs inderdaad de laatste overlevenden van een voorbijgegangene periode zijn, die, wanneer zij eenmaal allen in het graf rusten, wensen dat de wereld weet dat zij met gevoelens van haat en tegenzin ten onder zijn gegaan.

Het nieuwe grafschrift, “met kleine doch duidelijke letters aan de voet gebeiteld”, is als volgt: “Vloek over wie dit graf durft roeren” (Bordewijk 1948: 253), een verwijzing naar het grafschrift van William Shakespeare (“And cursed be he that moves my bones”). Volgens Bronzwaer is hiermee “het einde definitief bezegeld” (Bronzwaer 1981: 437). Het komt mij echter juist voor dat dit nieuwe grafschrift afdoet aan het definitieve karakter van, en de bittere gevoelens over, de ondergang van het Valcooggeslacht die impliciet waren aan de oorspronkelijke inscriptie. Het nieuwe grafschrift heeft nog steeds een zekere *air* van trots en pretentie, maar klinkt ondanks deze hooghartigheid eerder berustend in de uiteindelijke dood dan bitter en venijnig hieromtrent. Als de vernietiging toch aan de horizon te wachten staat, zullen de Valcoogs deze zonder spijt en met opgeheven hoofd ontmoeten. In deze acceptatie valt de inscriptie ook in verband te brengen met de idee van de voorwaartse beweging van de tijd, in de zin dat zij de lezer ervoor waarschuwt de inhoud van het graf op te graven. Zo veroordeelt het grafschrift in wezen het opgraven en verheerlijken van het verleden ten koste van het heden. Dit valt in verband te brengen met de in paragraaf 4.2.3 al geciteerde opmerking van Bordewijk, dat wij niet mogen “verlangen naar de wederverschijning van een tijd die in ons oog onrechtvaardige tegenstellingen bevatte en de grote massa bij gebrek aan levensvreugde haar schade deed inhalen in de vorm van kermisuitspattingen” (Bordewijk, in Anten 1996: 139). Bovendien is het zo dat de steen niet meer aangeeft dat degenen die eronder rusten de laatste zijn van een geslacht, wat de mogelijkheid openlaat voor de voortzetting van de naam Valcoog. Het grafschrift wordt door Johannes in de volgende overpeinzing dan ook expliciet in verband gebracht met het cyclische leven: “Daarnaast is het nog merkwaardig ook, omdat het naar een oud verleden [...] verwijst. Zo is er niets

nieuws onder de zon. De wereld gaat in een kring, de slang bijt in haar staart” (Bordewijk 1948: 254); dit laatste is een verwijzing naar het antieke symbool van de ouroboros, de slang (of draak) die in zijn eigen staart bijt en zo de kringloop van het leven symboliseert.

Samenvattend lijkt *Noorderlicht* dus, in plaats uitdrukking te geven aan de definitieve ondergang, meer gekarakteriseerd door op zijn hoogst een tijdelijk verval, gevolgd door heropleving, door wedergeboorte. Het idee dient zich aan dat deze behandeling van de ondergangsthematiek te omschrijven valt aan de hand van de metafoor van de golfbeweging, een term die tevens mooi de economische thematiek van de roman in zich meeneemt – denk aan de interpretatie van het economisch patroon aan de hand van afwisselende piek- en dalperiodes die ik in hoofdstuk 1 heb genoemd. Het fin de siècle-gevoel, de angst van de gegoede burgerij en het patriciaat voor verval en vernietiging, wordt in de loop van de roman door de Valcoogs getrotseerd en uiteindelijk overwonnen. Zodanig gaat *Noorderlicht* niet met het ondergangsbefef om op passieve, pessimistische en accepterende manier, maar op trotserende en actieve wijze, zoals betoogd in het artikel van De Rooy dat ik in het eerste hoofdstuk heb besproken. Bovendien wordt dit ondergangsbefef ontmaskerd als overbodig en ongegrond. Ondergang en verval blijken namelijk voorwaarden voor de wederopbloei en voortzetting van het leven; er is dus eigenlijk helemaal geen ondergang, enkel verandering. Hiermee is het ondergangsbefef definitief overwonnen.

5.2 Reflectie: het probleem van de ‘economische’ theorie

Als afsluiting van deze scriptie acht ik het van belang in deze paragraaf te reflecteren op de problematiek van het gebruik van de in paragraaf 4.3.2 gegeven interpretatie van de handelingen van Aga en Hugo aan de hand van de in paragraaf 2.3.3 uiteengezette vervlechting van de economische rationaliteit en Nietzsches machtswil. De vraag dient zich namelijk aan in hoeverre het gebruik van deze vervlechting bij de interpretatie van het economiethema binnen de roman gerechtvaardigd is.

Mijn initiële keuze om de gebruiksmogelijkheid van de ideeën over economie en filosofie uit Berns’ *Kringloop en woekering* te onderzoeken was gemotiveerd door de

simpele notie dat het economiethema een grote rol speelt in *Noorderlicht*, zowel op zichzelf (mede vanwege het economisch decor van de roman) als in verband met het ondergangsthema en dus met de uitdrukking van het ondergangsbesef van het fin de siècle, zoals we al vele malen hebben gezien. Bronzwaer betoogt in zijn artikel dat het stellen van de economische macht boven non-economische aangelegenheden “verdingelijkend en ontmenselijkend” werkt (Bronzwaer 1981: 434). De door Berns uiteengezette ideeën ontwikkelen zich ondertussen juist van een dergelijke strikte scheiding van het economische van het non-economische, waarbij de economische rationaliteit in dienst gesteld moet worden van een hoger goed om niet destructief te werken, tot een verweving van het economische en non-economische, waarin een activiteit in wezen altijd gerechtvaardigd is als deze verloopt via de regels van de economische rationaliteit. Om deze reden leek het mij interessant om deze ideeën aan te wenden om een alternatief voor Bronzwaers interpretatie te bieden – die kiest in zijn artikel nota bene voor een Schopenhaueriaans perspectief, dat uitgaat van ondergang en zelfvernietigingsdrang, terwijl dit Nietzscheaanse perspectief de nadruk legt op vitaliteit en overlevingsdrang. Door in mijn interpretatie de belangrijkste acties van Hugo en Aga te toetsen aan de regels van de economische rationaliteit, die volgens Berns gelijk zijn aan die van Nietzsches machtswil, heb ik willen tonen dat een maatschappij waarin zowel economische als non-economische handelingen door de economische rationaliteit worden beheerst, in tegenstelling tot wat Bronzwaers interpretatie impliceert, in *Noorderlicht* geenszins als een slechte zaak wordt afgeschilderd; deze indienststelling van de economische rationaliteit heeft juist een positieve en levenbevestigende werking.

De vraag is echter in hoeverre in deze interpretatie de link met het economische aspect niet nogal naar de achtergrond verdwenen is. De idee van de machtswil – ook al kan de werking hiervan in economische termen uitgelegd worden en dus aan die van de economische rationaliteit gekoppeld worden – is in wezen evenzeer geschikt voor de interpretatie van verhalen over economische zaken, als voor die van verhalen die over heel andere dingen gaan. Macht moet namelijk altijd ergens in vormgegeven worden; dit kan in economische handelingen zijn, maar ook in politieke onderhandelingen, familiebanden, jager-prooiverhoudingen, arts-patiëntrelaties, *you name it*. Dankzij haar universele karakter kan deze theorie dus prima gebruikt worden om de

machtsverhoudingen in menig andere roman te analyseren; bijvoorbeeld die in andere Bordewijkromans, zoals *Karakter of De doopvont*, die ik hier en daar in deze scriptie met *Noorderlicht* in verband heb gebracht. In zekere zin ben ik dus uiteindelijk ergens anders aangeland dan waar ik begonnen ben en dan waar ik voor ogen had. Ik ben vertrokken met de bedoeling het economische aspect van de roman te interpreteren aan de hand van een economische theorie, maar ben uiteindelijk aangekomen bij een interpretatie die meer berust op een in beginsel non-economisch aspect – namelijk, menselijke machtsverhoudingen – aan de hand van een in beginsel non-economische theorie – namelijk, de machtswil.

Toch meen ik dat de link tussen de machtswil en het economiethema, al is deze minder sterk en expliciet dan ik initieel had gedacht, afdoende gerechtvaardigd is. Het punt is naar mijn idee namelijk niet of de macht al dan niet wordt vormgegeven via economische handelingen; het punt is dat personages die zich laten leiden door de machtswil, opereren via spelregels die ook de economie eigen zijn, in zowel hun economische- als hun non-economische acties. In verhalen die niet direct over economische aangelegenheden gaan is dit uiteraard niet bijzonder relevant; maar in verhalen die de economische wereld als decor hebben wel, aangezien dit kan aantonen in hoeverre handelen via de regels van de economische rationaliteit een vruchtbare gang van zaken is. In *Noorderlicht* zien we dat deze manier van handelen keer op keer rendabel blijkt (let hoe we bij dergelijke beschrijvingen schijnbaar automatisch bij economische termen terechtkomen); zowel in economische zaken, zoals Hugo's machtsspelletjes en Aga's ondoorzichtige manipulaties van Hugo en Adeline om haar zaak terug te winnen, als in aangelegenheden die weinig tot niet aan economie gerelateerd zijn, zoals Hugo's relatie met Adeline en Aga's invloed over haar broers en zusters. Al kan de koppeling van de economische thematiek aan een interpretatie aan de hand van de machtswil dus waarschijnlijk meer gezien worden als een bonus dan als de *main attraction*, is het toch een bonus waar interessante conclusies over de werking van die economische thematiek uit te trekken vallen. Dat deze conclusies in zekere zin via een omweg worden bereikt lijkt mij daarbij van minder belang. Zonder de koppeling aan de economische rationaliteit was een interpretatie aan de hand van de machtswil wellicht niet opzienbarend minder veelzeggend geweest, maar de combinatie voegt dus toch iets toe. Het maakt de link

tussen de twee niet definitief en onbetwistbaar, maar toont wel dat de link, wellicht enigszins gekunsteld, zonder meer te leggen valt; dat is naar mijn idee afdoende.

BIBLIOGRAFIE

- Anten, Hans. 1996 *Het bekoorlijk vernis van de rede. Over poetica en proza van F. Bordewijk*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Berns, Egidius. 1998 *Kringloop en woekering. Een deconstructieve filosofie van de economie*. Amsterdam: Boom.
- Bordewijk, Ferdinand. 1975 *Noorderlicht*. Amsterdam: Querido's Uitgeverij. [1948]
- Bordewijk, Ferdinand. 1995 *Karakter*. Amsterdam: Querido's Uitgeverij. [1938]
- Boterman, Frits en Piet de Rooy. 1999 *Op de grens van twee culturen: Nederland en Duitsland in het Fin de Siècle*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Boven, Erica van en Gillis Dorleijn. 2013 *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum: Uitgeverij Coutinho. [1999]
- Bronzwaer, Wim. 1981 "Bordewijks *Noorderlicht*". *Tirade* 25: 419-442.
- Chandler, Alfred D. 1990 "Fin de siècle: industrial transformation". In: *Fin de Siècle and its legacy*. Teich, Mikulás (red.). Cambridge: Cambridge University Press. p. 28-41.
- Denesson, Travis J. 2006 "Society and the Individual in Nietzsche's *The Will to Power*". Opgevraagd op 6 oktober 2013 van http://infidels.org/library/modern/travis_denneson/power.html.

- Dubois, Pierre H. 1953 *Over F. Bordewijk: een karakteristiek van zijn schrijversarbeid*. 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.
- Dupuis, Michel. 1980 *Grote Ontmoetingen: Ferdinand Bordewijk*. Nijmegen: Uitgeverij B. Gottmer.
- Encyclopaedia Britannica. 2013 "Sea sparkle". Opgevraagd op 23 september 2013 van <http://www.britannica.com/EBchecked/media/106436>.
- Govaart, Th. 1981 *Meesterschap over het monster: over het werk van F. Bordewijk*. 's-Gravenhage: BZZZTôH.
- Horst, Han van der. 2000 *Nederland: De Vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu*. Amsterdam: Prometheus.
- De Jong, Loe. 1969 *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1: Voorspel*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij.
- Kellendonk, Frans. 1985 *Het werk van de achtste dag: over de verhalen van F. Bordewijk (essay)*. 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.
- Porter, Roy en Mikulás Teich. 1990 "Introduction". In: *Fin de Siècle and its legacy*. Teich, Mikulás (red.). Cambridge: Cambridge University Press. p. 1-9.
- Princeton University. 2013 "Selene". Opgevraagd op 23 september 2013 van <http://www.princeton.edu/~achaney/tmve/wiki100k/docs/Selene.html>.
- Romein, Jan. 1976 *Op het breukvlak van twee eeuwen: De westerse wereld rond 1900*. Amsterdam: Querido's Uitgeverij. [1967]

De Rooy, Piet. 1995 ““Padvinders in den doolhof van het moderne leven””. In: *Opmaat van een nieuwe eeuw: Hoofdstukken uit het Nederlandse fin de siècle*. Brill, Paul (red.). Amsterdam: Meulenhoff. p. 51-72.

Teichova, Alice. 1990 “A legacy of *fin-de-siècle* capitalism: the giant company”. In: *Fin de Siècle and its legacy*. Teich, Mikulás (red.). Cambridge: Cambridge University Press. p. 10-27.